

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈЈАТ

тəғриси

БАКЫ-1977

2

Бүтүн өлчөлөрүн пролетарлары, бирләшин!

1954-чү елден нәшр олунур.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈЈАТ ТƏДРИСИ
(Методик мәчмүə)

№ 2 (94)

Апрел—июн

„Азәрбајчан мәктəби.,

журналына əлавə

Бакы—1977

© «Азәрбајчан дили вə əдəбијјат тəдриси», № 2, 1977.

Методика və təcrübə

МҮНДӘРИЧАТ Методика və təcrübə

А. Сәмәдов—Сов.ИКП XXV гурултајы вә әдәбијјатын тәдриси мәсәләләри	3
К. И. Беленки—Инчәсәнәт вәситәсилә тәрбијә	11
Б. Балыјев—Азәрбајҗан дили дәрсләриндә проблемли тәлим	18
Д. Мәммәдов, С. Әлијев—Әдәбијјат тәлими методларының тәсвифаты һаггында	24
Х. Мәммәдов, Ш. Мәммәдов—Шакирдләрдә әдәбијјат үзрә евристик тәфәккүрү формалашдырмагын бәзи јоллары	30
Н. Абдуллајев—Әдәби тәләффүз вә интонасија нормаларының ашыланмасында истифадә едилән дидактик материаллар	42
Ч. Мәммәдов—Азәрбајҗан дилиндән тәкрары нечә апарырам	47
Б. Асланов—Дил дәрсләриндә карточкалардан сәмәрәли истифадәјә даир	50
В. Гурбанов—Садә чүмләнни новләри мөвзусуна аид бир дәрси тәшкили	54
С. Гасымов—Карлар мәктәбинин V—VIII синифләриндә ана дилинин тәдриси тәҷрүбәсиндән	59
Бәди әсәрләрин дили	
Н. Аббасова—Бәди әсәрләрин дилинин ојрадилмәсинә даир	64
Г. Талыбов—Р. Рзанын «Ленин» поемасының бәди хусусијәтләринә даир	71
Нәзәри гејдләр	
Н. Абдуллајева—Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин мә'на хусусијәтләри һаггында	76
Ә. Мәммәдов—Даш шәкилчисинин етимолокијасына даир	80
Консултасија	
Р. Мустафајева, И. Зүлфугаров—Әдәбијјатдан програм материалларының планлашдырылмасы	82
IX—X синифләрдә Азәрбајҗан дилиндән факултатив мәшгәләләрә даир материалларын тәхмини планлашдырылмасы	99
Ә. Әфәндизадә—Суаллара чаваб	106
Сизни китаб рәфиниз	
«Орта мәктәбдә Азәрбајҗан дилинин тәдриси»	111
«Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси»	112

Сов.ИКП XXV ГУРУЛТАЈЫ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДРИСИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Аббас СӘМӘДОВ

педагожи елмиләр һәмизәди,

Б. Зәрдаби ад. Кировабат ДПИ-нин доценти

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдәш дәрин мәзмунлу мә'рузәсиндә демишдир ки, партија коммунист шуурлулуғу, коммунизм гурмаг әзми, ирадәси вә бачарығы тәрбијә едир. Совет адамларының идеја-тәрбијәси мәсәләләри, коммунизмин ләјагәтли гуручусы олан јени инсан јетишдирилмәси проблемләри партијанын фаалијәтиндә бәјүк јер тутур.¹ Буна көрә дә гурултајың материалларыны кәниш халг күтләләринә, кәни нәслә чәтдырмаг чок бәјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу бахымдан әдәбијјат вә инчәсәнәтин ролу даһа да артыр, хусусилә јени инсанын формалашмасында даһа бәјүк имканлара малик олан әдәбијјат тәдрисинин, әдәбијјат мөәллимләринин гаршысында мүнүм вәзифәләр дурур.

ССРИ Маариф Назирлијинин «Үмумтәһсил мәктәпләри шакирдләринин Сов.ИКП XXV гурултајының материаллары илә таныш едилмәси һаггында» тәлимди мәктәбунда гурултајың материаллары илә шакирдләрин таныш едилмәсинин сәмәрәли методлары әтрафлы шәри олдурур.² Мә'лумдур ки, педагожи процес, тәлим-тәрбијә иши әлкәнин ичтимай-сијәси вә мәдәни һәјәти илә мөһкәм алағаләндириләндә очун тә'сири даһа да артыр, јени мәна вә мәзмун кәсб едир. Оңа көрә ки, совет адамына, кәләчәк үмидимиз олан кәчләрә ашыланылан бүтүн нәчиб әхлағи кејфијјәтләр мәктәб вә онун тә'сири илә апарылыр.

Јени инсанын формалашмасы коммунизм гуручулуғунун ганунаујғунлуғунун зәрури шәртләриндән биридир. Кәни мәс

¹ Сов.ИКП XXV гурултајының материаллары. Бамы, 1976. сәһ. 78.

² «Азәрбајҗан мәктәби», 1976. № 5. сәһ. 5.

лин мә'нави-сијаси кејфијәтләринин формалашмасында марксизм-ленинизм нәзәријәсиня рәһбәр тутан мүүәллим партијанын идеја-сијаси фәәлијәтиня әсәсләнир. Там елми әсәсләр үзәрләндә гурулан јени социалист чәмијјәтиндә шәхсијәтнин формалашмасы шүүрлу, ејни заманда, мүрәккәб вә чох узунмүүддәтли бир процесдир. Сәмәрәлилик вә кејфијәт бешиллијя олан онунчу бешиллик јени инсаннин формалашмасы вә шәхсијәтнин һәртәрәfli инкишафынын дөврүн ән мүүһүм проблемени кими гаршыја гојур. Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Инсанларын мәдәнијјәт, тәһсил, ичтимаи шүүр, дахилә јеткинлик сәвијјәси јүксәк олмаса коммунизм мүмкүн дејилдир, нечә ки, мұвафиг мадди-техники база олмадан да коммунизм мүмкүн дејилдир».¹

Партијамызын XXV гурултајы совет адамларынын доггузунчу бешиллијин гәләбә салнамәсини шәрәфлә јаздыгынын, үмумсовет әдәбијјәтинин бу наилијјәтләри тәсвир вә тәрәннүүм етдијини јекунлашдырды, партијамызын түкәймәз мәнбәји сајылан «сон дәрәчә әмәксевәр, икид, дөзүмлү, кениш үрәкли, габиллијјәтли вә ағыллы»² совет халгынын коммунист тәрбијәсинин формалашдырдыгыны кәстәрди.

В. И. Ленин јазмышдыр: «Әдәбијјат ишн мүүтәшәккид, мүүнтәзәм, бирләшмиш социал-демократ партија ишинин тәркиб һиссәси олмалыдыр».³ Демәли, әдәбијјат партијалы олмалы, бәшәри идејалары әкс етдирмәли, азадлыг, хошбәхтлик, һуманизм вә вәтәнпәрвәрлик кими үлви кејфијјәтләр ашыламалы, инсана бәди-естетик зөвг вермәлидир. Бәди әдәбијјәтин тәдриси гаршысында коммунизм идејаларынын кәч нәслә өјрәдилмәси кими мүүһүм проблемләрин һәлли дурур. Ы. Әлијев јолдаш Азәрбајчан јазычыларынын VI гурултајында демишдир: «Мүбариз партијалылыг, коммунизм идејаларына һәдсиз сәдагәт бизим чохмилләтли совет әдәбијјәтинин гүввәт мәнбәји, һәјат чешмәси олмушду вә һәмишә дә белә олачагдыр».⁴ Истисмарчы һаким синфә нифрәт, зәһмәткешләрин мүүтәрәгги һакимијјәтинә, социалист демократијасына, милли мәдәнијјәтин инкишафына, халгын рифаһ

¹ Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Бакы, 1971, сәһ. 89.

² Јенә орада, сәһ. 96.

³ В. И. Ленин әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970, сәһ. 23.

⁴ «Азәрбајчан» журналы, 1976, № 6, сәһ. 10.

һалынын јүксәдилмәсинә, дүнја халгларынын бәрәбәрлијинә вә гардашлығына мөһәббәт һиссинин ашыланмасы мүүсир марһаләдә совет әдәбијјәтинин тәдриси илә бағлы проблемләрдир.

Ичтимаи шүүр формаларындан бири кими, әдәбијјат бу бөјүк не'мәтләрин тәблиғиндәни, тәсвир вә тәрәннүүмүндәни кәнарда дура билмәз ејни заманда, онун мәктәбләриндә өјрәдилмәсиндә мүүәллим кәч нәслә бу ичәниб әхлаги кејфијјәтләрин ашыланмасынын ән плана чәкмәјә билмәз. Бу проблемләрин һәллиндә әдәбијјат тәдриси мүүһүм рол ойнајыр. Сәнәткар јаратдыгы бәди образлар вәситәсилә арзу вә истәкләрини, һәјата мүнәсибәтини, фикир вә дүшүнмәсини верир, бәди үмумиләшдирмәләр јолу илә социалист һәјәтимызын наилијјәтләрини, әзәмәтли инкишафымызы гәләбә алып. Әдәбијјат тәдрисиндә мәһз бу проблем мәсәләләрин өјрәдилмәси дәрсин әсәс мәгсәдини тәшкил едир. Буна хәрәдә Л. И. Брежнев јолдаш В. И. Ленинн «дәрс процесини коммунист тәрбијәси процесин илә сых алағаләндирмәк»¹ чәмирышыны һәмишә рәһбәр тутмагы вә буна ләјигли әмәл етмәји мүүәллимләрин шәрәfli борчу сајыр. Демәли, әдәбијјат тәдрисиндә идеја-сијаси тәрбијә чанлы вә тәсирли верилмәкли, сијаси фәәллыг, јүксәк идејалылыг, шүүрлу-интизам тәрбијәси ән плана чәкилмәли, дәрсин тәрбијәләндиричи характериндән асылы олараг гаршыдаки мәгсәд сәдә вә әјлән дилдә шәрһ едилмәлидир. Дәрсин һәгиги мә'нада шүүрлу мәнимсәнилмәси онун нәтичәси илә гијмәтләндирилип, верилән билик вә тәрбијә, ашыланылан әхлаги кејфијјәтләрлә өлчүлүр. Бу мүрәккәб процесин апарылмасында әсәс сима мүүәллимдир. Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Мүүәллим өз гүввәсини, ганыны, өзүндә олан бүтүн гијмәтли кејфијјәтләри өз шакирдләринә, халгына верир», ејни заманда, «халгдан, һәјатдан, елмдән ән јахшы сифәтләри сүнкәр кими өзүнә чәкәрәк, јенидән ушагларә гајтарыр». Бу мә'нада мүүәллимин әмәји мисилсиздир, шәрәfliдир. Доғруду, «инсан өз әмәји илә тәбиәти дәјишдирир», ләкин мүүәллимин сәчакар әмәји «инсанын өзүнү формалашдырыр».²

¹ Л. И. Брежнев. Зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси һаггында, Бакы, Азәрнәшр, 1975, сәһ. 475.

² Јенә орада, сәһ. 187.

Партиямызын XXV гурултаында хусуси диггэт јетирил-
миш һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә һәср олунмуш бәдни
әсәрләр әдәбијат програм вә дәрсликләриндә кениш јер тутур.
Бу да тәбии һалдыр, чүнки индики мәрһәләдә вәтәнпәрвәр-
лик даһа бөјүк вүс'әт алып. В. И. Ленин јазырды: «Ән јак-
шы орду, ингилаб ишинә ән садиг адамлар кифәјәт дәрәчәдә
силаһланмыш, әрзагла тәһнәз едилмиш вә тәлим көрмүш
олмасалар, дүшмән онлары дәрһал гырар. Бу о гәдәр ајдын-
дыр ки, изаһата еһтијач галмыр».¹ Демәли, вәтәни севмәк, онун
кешикчиси олмаг милли вәтәндашлыг гүруруна саһибләnmә-
ји јүксәк дәрәчәдә тәлим алмагы, јә'ни идеја-сијәси тәрбијә-
јә јијәләnmәји, мә'нәви зәнкинлији тәләб едир. һәммин тәләб-
бин өдәнилмәсиндә бәдни сөз сәнәти мисилсиз әһәмијјәтә
мәликдир. Көркәмли сөз сәнәткарларынын вәтән мәһәббәти
мөвзусунда јаздыгы әсәрләр фикримизи тәсдиг едир.

Кәнч нәсил коммунист әхлаг принципләрини, коммунизм
гуручусунун әхлаг кодексини мәктәбдә өјрәнир, јүксәк инса-
ни кејфијјәтләрә јијәләнир. Онларын вәтән вә халг гар-
шысында шәрәфли хидмәти борчларыны лајигли өдәмәсиндә
бәдни әдәбијатын тә'сир күчү чох бөјүкдүр. Бу бахымдан
чәбһә мәктүблары, хатирәләр, мемуар әсәрләри даһа зән-
кин материал верир.

Кәнчләрин орду сырларында вәтәнпәрвәрлик, бејнәл-
миләтчилик, һуманизм, халглар достлуғу идејаларына дәр-
риндән јијәләnmәсини халг шаири Сәмәд Вурғунун «Мәнә
белә сөјләдиләр...» әсәри вә гәлбини туфанлара тапшыран
аловлу нәғмәкар, гәһрәмән шаир-дөјүшчү Муса Чәлилин фа-
шист зинданларында јаратдыгы лирика әјани шәкилдә
көстәрир.

Дүнја мәдәнијјәтини зәнкинләшдирән чохмилләтли со-
вет әдәбијатында Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә тарихи гәлә-
бәмиз јарадычы зијәлиларымызын илһам мәнбәјидир. Она
көрә ки, мұһарибәнин ағыр илләри кетдикчә узаглашырса
да, онун агрылары гәтијјән унутулмур. Халгымызын һәја-
тында ағыр изләр бурахан мұһарибә совет гурулушунун, со-
циалист идеолокијәсынын үстүнлүјүнү көстәрди.

Сов.ИКП МК Сијәси Бүросу үзлүјүнә намизәд, Азәр-
бајчан КП МК-нын биринчи катиби Н. Әлијев јолдаш де-
мишдир: «Партија бејнәлмиләл тәрбијәни һәмишә вәтәнпәр-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 61.

вәрлик тәрбијәси илә гырылмаз вәһдәтдә көтүрүр».¹ Вәтән-
пәрвәрлик тәрбијәси илә һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси
вәһдәт тәшкил едир, буларын бири диқәрини тамамлајыр.
Һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси кәнч нәслин милли ифтихар
һиссини гүввәтләндирир, ордумуза, вәтәнимизә вә халгымы-
за, мадди не'мәтләримизә вә тәбии сәрвәтләримизә мәһәббә-
тини даһа да артырыр, ону әсил вәтәнпәрвәр кими тәрбијә
едир. Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин кәнч нәслә ашыланмасы
мүрәккәб просесдир, мүәллим үчүн чох чәтин, мәс'улијјәтли,
һәм дә шәрәфли вәзифәдир. Социалист вәтәнпәрвәрлији вә
онун тәрбијәси принципләриндән бәһс едәрәк проф. Мәммәд
Чәфәр јазыр: «Вәтәнпәрвәрлик камил формасында әгидәдир,
елми дүнјакөрүшүнүн бир саһәси, тәркиб һиссәсидир».² Вә-
тәнпәрвәрлик тәрбијәси инсаны мә'нәви чәһәтдән зәнкинләш-
дирир, она ән көзәл әхлаг и кејфијјәтләр ашылајыр, вәтәнә
вә халга сәдагәтлә хидмәт етмәјин јолларыны көстәрир. Халг
шаири Сәмәд Вурғуна көрә, «Инсан һиссләри ичиндә ән мү-
гәддәс, әбәди, тәрәгги вә инкишафа тәкан верән амилләрдән
бири, бәлкә, ән мұһүмү вәтәнпәрвәрликдир. Халг ешги, вәтән
мәһәббәти—инсанын һәјәт нәфәсидир».³ Демәли, вәтәнпәрвәр-
лик тәрбијәси кәнч нәслә вәтәндашлыг вүғары, вәтән ешги
ашылајыр, вәтәнин дар күнүндә инсанын шәрәфи вә шөһрә-
ти онун вәтәнинә вә халгына хидмәти илә өлчүлдүр. Совет
Иттифагы Гәһрәмәнларынын рәшадәт вә шүчаәтләрлә долу
олан мә'налы һәјәт јолу әсил вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә
чанлы нүмунәдир.

Л. И. Брежнев јолдаш сүлһ уғрунда, халгларын азад-
лығы уғрунда мұбаризәни вә бу шәрәфли мұбаризәдә зәһ-
мәткешләрин бејнәлмиләл һәмрә'лији мөвзусуну сәнәткар-
ларымызын илһам мәнбәји адландырыр. Бәдни јарадычылығ-
ла мәшғул олан зијәлиларымыз гаршысында тәләбкарлығын
јүксәлдилмәси нәтичәсиндә «сөнүк, истә'дәдсыз, хусусилә
идеја гүсурлары олан әсәрләрә»⁴ кәскин тәнгиди мұнасибәт
бәсләнилир, онларын мұасир тәләбкар охучулары тә'мин

¹ Азәрбајчан Коммунист Партијәси XXIX гурултаынын мате-
риаллары, Бақы, 1976, сәһ. 98.

² «Азәрбајчан» журналы, 1975, № 5, сәһ. 183.

³ Сәмәд Вурғун. Бөјүк сәнәт уғрунда, Бақы, 1970, сәһ. 42.

⁴ Сов.ИКП XXV гурултаынын материаллары, Азәрнәшр, Бақы,
1976, сәһ. 87.

етмәдији ајдын көстәрилир. Партијамызын бу һаглы тәләби ејни илә әдәбијјат дәрсликләринин мүүллифләринә, һәм дә гүдрәтли маариф ордусу олан мүүллимләрә анддир.

Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Әдәбијјат вә инчәсә-нәт мәсәләләринә партијалы мүнәсибәтдә бәднн јарадычылыглы мәшғул олан зијалыларә һәссас јанашмағ, онларын јарадычы ахтарышларына көмәк етмәк принципнолыглы бирләшир. Һәр һансы бир әсәрин ичтимаи әһәмијјәтинә гүјмәт вермәк үчүн башлыча ме'јар, әлбәттә, онун идеја истигамәти олмуш вә олмағдадыр».¹ Демәли, бәднн әсәрин ичтимаи ме'јары олан идеја мәзмунуну, сәнәткарын мәгсәдини, арзу вә истәјини, ифадә етдији әсас фикри әдәбијјатын тәдрисиндә кәнч нәслә шүүрлу мәнимсәтмәк, онун идејасынын, бәднн-естетик хүсусијјәтләринин елми шәрһини вермәк вә шакирдләрә дәрк етдирмәк мүүллимин дәрсдә мәгсәдинә наил олмасы демәкдир.

Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Исте'дадла јазылан әдәбијјат вә ја инчәсәнәт әсәри милли сәрвәтдир. Биз јахшы билirik ки, бәднн сөз, бојаларын рәнкарәнклији, дилин ифадәлилији, сәсләрин әһәнки мұасирләри руһландырыр вә нәслимиз һаггында, дөврүмүз, онун һәјәчанлары вә харүгәләри һаггында үрәк вә гәлб хатирәсини нәсилләрдән нәсилләрә өтүрүр».² Мәгсәд халгын бу милли сәрвәтини онун балаларына, ишыглы кәләчәјимиз олан коммунизмин кәнч гуручуларына өјрәтмәк, онларын һәртәрәфли инкишафына көмәк етмәкдән ибарәтдир.

Әдәбијјат програм вә дәрсликләрини дәрнн идејалы, бәднн чәһәтдән гүввәтли, халглар достлуғу, пролетар бејнәл-миләлчилији, һуманизм идејаларынын орижинал вә тә'сирли тәсвирини верән әсәрләрә зәнкинләшдирмәк партијанын чағырышына чаваб вермәк демәкдир. Әдәбијјатын тәдрисиндә кәнч нәслин «идеја-тәрбијјәси мәсәләләри, коммунизмин ләјәгәтли гуручусу олан јени инсан јетишдирилмәси проблемләри»³ мүүллимин диггәт мәркәзиндә дурмалы, дәрсин әсасыны тәшкил етмәлидир. Буна инандырма методу, Ленин үслубу илә јанашылмышдыр. Шүүрлулуғ тәрбијјәсинә формализм илә јанашылмасы үрәк аловуну сөндүрүр, вәзифәмиз исә бу

¹ Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Азәрнәшр, Бақы, 1976, сәһ. 87.

² Јенә орада, сәһ. 88.

³ Јенә орада, сәһ. 78.

алову күчләндирмәкдән ибарәтдир. «Биз истәјирик ки, чөшғунлуғ, ити зәка, кәнчлик ешги адамларымызда бүтүн өмрү боју галсын»⁴.

Бу бахымдан онунчу бешиллик јени инсанын формалашмасына кешнш имканлар ачыр. Сосиалист ичтимаи гурулушу инсанлары идеја-сијаси чәһәтдән бир-биринә јахыллашдырыр, онларын дүнјакөрүшүнүн јени истигамәтдә формалашмасына әсаслы шәраит јарадыр. «Кешнш зәһмәткеш күгләләриндә коммунист дүнјакөрүшү формалашдырмағ, онлары марксизм-ленинизм идејалары әсасында тәрбијјәләндирмәк партијанын бүтүн идеја-сијаси ишинин чаныдыр». Әдәбијјатын тәдрисинә мәнз бу мүнүм тәләбләр бахымындан јанашмағ, партијамызын гаршыја гојдуғу һәмнн вәзифәләри бәднн әсәрләрин тәһлили просесиндә кәнч нәслә мәнимсәтмәк ләзымдыр.

Һ. Әлијев јолдаш Азәрбајчан әдәбијјатына бөјүк рус әдәбијјатынын, рус ичтимаи фикринин, рус мәдәнијјәтинин «габагчыл демократик дүнјакөрүшү, нәчиб һуманист идејалар, јүксәк вәтәндашлығ дујғулары» бәхш етдијини көстәрмишдир.⁵ Бөјүк тарихи әһәмијјәтә малик олан бу проблем мәсәлә Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдрис просесиндә нәзәрә алынмалы, рус әдәбијјатынын мütәрәгги тә'сирн, јүксәк вәтәндашлығ дујғулары, ингилаби мұбаризлик һаггында кәнч нәслә марағлы мә'лумат, долғун билик верилмәлидир.

Мүасир дөврүмүздә елмин, техниканын инкишафы илә әлағәдар оларағ партијамыз орта үмүмтәһсил мәктәбләринин јенидән гурулмасы вә тәкмилләшдирилмәсинә бөјүк гајғы бәсләјир. Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Хүсусилә бүтүн үмүмтәһсил системини вә биринчи нөвбәдә орта мәктәби чидди сурәтдә даһа да тәкмилләшдирмәк ләзым кәлдији ајдындыр. Инсана ләзым олан биликләрин һәчм е'тибары илә кәскин шәкилдә вә сүр'әтлә артдығы индики шәрантдә башлыча мәгсәд артығ мүүјјән гәдәр фактлары мәнимсәмәкдән ибарәт ола билмәз. Өз биликләрини мұстәгил сурәтдә артырмағ, елми вә сијаси информасијанын сүр'әтли ахынындан баш ачмағ бачарығы ашыламағ вәчибдир».⁶ Демәли, әдәбијјат

⁴ Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Азәрнәшр, Бақы, 1976, сәһ. 92.

⁵ Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Азәрнәшр, Бақы, 1971, сәһ. 89—90.

⁶ «Азәрбајчан» журналы, 1976, № 6, сәһ. 7.

⁷ Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Азәрнәшр, Бақы, 1976, сәһ. 84.

тәдрис просесинин тәкмилләшдирилмәси, шакирдләрин мүс-
тогиллижини, фәаллығыны артырмаг, онлара өз биликләрини
зәнкиләшдирмәк вәрдишләри, елмин сүр'әтли инкишафыны
баша дүшмәк, ону шүүрлу дәрк етмәк бачарыгы ашыламаг
эдәбијат муәллиминин жүксәк елми һазырлыга, маһир педа-
гожи-методик усталыга саһиб олмасыны тәләб едир.

Л. И. Брежнев јолдаш демишдир ки, елмин вә сијаси
информасијанын сүр'әтли ахынындан баш ачмаг бачарыгы
ашыламаг иши «еһтијатла, дүшүнчә илә көрүлмәли, меј-
данда оланлары кәрәксиз јерә дағытмага вә ја тәләсик гә-
рарлар габул етмәјә јол верилмәмәлидир». Демәли, эдәбиј-
јат тәдриси саһәсиндә әлдә едилән наплијјәтләри, мејданда
олан програм вә дәрсликләри, методик вәсаитләри кәрәксиз
јерә дағытмаг әвзинә, она бөјүк гајгы илә јанашмалы, еһти-
јатлы олмалы, онун мүсбәт вә мүтәрәгги чәһәтләринә әсасла-
нараг јениләрини јаратмалы, тәлимин сәмәрәли үсулларыны
ахтармалыыг. Эдәбијат тәлиминин сәмәрәлијинә чалыш-
мак, ахтарышлар апармаг, онун тәдриси сәвијјәсини жүксәлт-
мәк, програм вә дәрсликләрин тәртибинә тәләбкарлығы ар-
тырмаг зәруратини мејдана гојур. һәмин проблемин һәлли-
дә һансы тәдбирләрин көрүлмәси вә нә кими тәләбләрин го-
јулмасы вәзифәсиндән бәһс едәрәк Л. И. Брежнев јолдаш
демишдир: «Көрүнүр, һәм муәллимләр һазырламаг иши јак-
шылашдырылмалы, һәм тәлим методларынын өзү һәјатын
тәләбләринә ујғунлашдырылмалы. һәм дә мәктәбләр муәсир
тәдрис вәсаити илә, о чүмләдән әјани вәсаитлә тәмин едил-
мәлидир».¹

Демәли, Сов.ИКП XXV гурултајында орта мәктәбләрин
тәкмилләшдирилмәсинә вә инкишафына кениш јер верилмиш,
тәлим методларынын сәмәрәләшдирилмәси, јәни програм,
дәрслик вә методик вәсаитләрлә мәктәбин тәһиз олунмасы
кәстәрилмиш, јени инсанын формалапмасында, хүсусилә
бәдин эдәбијатын вә онун тәдрисинин ролу жүксәк гиймәт-
ләндирилмиш, эдәбијат тәлиминин сәвијјәсини даһа да ар-
тырмаг муәсир мәрһәләнин ән мүһүм проблем вәзифәси ки-
ми гаршыја гојулмушдур. Эдәбијат муәллимләринин мүгәд-
дәс вәзифәси партијамызын гаршыја гојдугу бу шәрәфли вә-
зифәни лајигинчә јеринә јетирмәкдән ибарәтдир.

¹ Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Азәрнәшр, Бақы,
1976, сәһ. 84.

ИНЧЭСӘНӘТ ВАСИТӘСИЛӘ ТӘРБИЈӘ

Сов.ИКП XXV гурултајынын материал-
лары вә эдәбијатын тәдрис мәсәләләри

К. И. БЕЛЕНКИ
(Москва)

Сов.ИКП XXV гурултајына һесабат мә'рузәсини диг-
гәтлә охујанда истәр-истәмәз В. И. Ленинин «Көјләрә һүчүм
етмәјә» габил фәһлә синфи һаггында, ингилаби романтика,
бизим сосналист идеалымызын бөјүклүјү вә көзәллији һаг-
гында... фикирләри јада дүшүр. Гурултајын бүтүн сәһәләри
тарихи инкибиллик руһу илә, совет халгынын күчүнүн һүдуд-
сузлугуна инамла, инсана, онун мадди рифаһ һалыны јакшы-
лашдырмага вә мә'нәви жүксәлишә гајгы илә долудур.

Һесабат мә'рузәсиндә ингилабымызын һуманист мәгсәди
гејд олунмуш вә јени инсан тәрбијәсиндә партијанын гаршы-
сында дуран конкрет мәсәләләр муәјјәнләшдирилмишдир.
Һәртәрәfli инкишаф етмиш шәхсиятин, онун дүнјакөрү-
шүнүн, әхлагынын, мә'нәвијјатын формалашмасынын мү-
рәккәб просесиндә эдәбијатын, инчәсәнәтин, совет мәтәби-
нин үзәринә мүһүм вәзифәләр дүшүр.

Сон илләр мүми вә педагожи матбуат сәһифәләриндә
эдәбијатын мәктәбдә тәдрисинә даир мунтәзәм олараг муза-
кирә тәһиз едилди. Бизим фәннә бу чүв диггәт тәсадүфи де-
јил. Эдәбијатын тәдрис сәвијјәсинин жүксәлдилмәси мәсәлә-
си—һәм дә јетишмәкдә олан нәсәли идејальлығы, әхлаги, эс-
тетик мәдәнијјәти мәсәләсидир.

Тәәсүф етмәјә һаггымыз јохдур; совет мәктәбинин бөјүк
наилијјәтләри сырасында бизим фәннин дә муәјјән пајы вар-
дыр.

Лајин көрүлмәмиш ишләрамыз аз дејил, чох шеј исә тә-
ләб олунан шәкилдә јеринә јетирилмәмишдир. Мүвәффәгиј-
јәтләриниңиз вә чатышмазлыларымызы хәјала гапылмадан
ишкүзарчасына гиймәтләндирмәк, диггәтн һәлә һәлл олунма-
мыш мәсәләләрә чәлб етмәк ләзымдыр. Бунлардан ән башлы-
часы тәдрис фәнни олмаг етибарилә эдәбијатын тәрбијәви
ролунын жүксәлдилмәсидир.

¹ Мәгалә «Литература в школе» журналынын 1976-чы ил 4-чү
нөмрәсиндән ихтисарла тәрчүмә едилмишдир.

Совет адабиятынын таалим-тәрбиә, идеја, дахили потен-
синалы хуусеңгә бәйүкдүр. Сов.ИКП XXV гурултајынын мате-
риаллары оуну тәдрисини төкмиләшдирилмәсина көмәк
едир. Несабат мә'рузәсинада муәсир совет адабиятынын ин-
кишафынын әсәс негәтамәти, оуну башлыча мөвзүлары: ма-
кишафның әсәс негәтамәти, оуну башлыча мөвзүлары: ма-
кишафның әсәс негәтамәти, оуну башлыча мөвзүлары: ма-
кишафның әсәс негәтамәти, оуну башлыча мөвзүлары: ма-
кишафның әсәс негәтамәти, оуну башлыча мөвзүлары: ма-
кишафның әсәс негәтамәти, оуну башлыча мөвзүлары: ма-
кишафның әсәс негәтамәти, оуну башлыча мөвзүлары: ма-
кишафның әсәс негәтамәти, оуну башлыча мөвзүлары: ма-

Орта мәктәбдә өјрәдилән совет адабияты материал-
лары ичәрисиндә В. И. Ленинин образы јарадылмын, ком-
мунистләрни, чәмијјәти иигиладн јолаа дәјиндирмәк уғрунда
чарышан мүбаризәләрни чизкиләри чанландырылмын әсәр-
ләр өн планда дајаныр. Бу иналарын јүксәк амааллары, је-
тилмәз праделәри, мәрдији, принципналыгы, һәјатыны
бүтүнлүклә халг иши уғрунда мүбаризәә һәср етмәк бачары-
лары онлары јетишмәкдә олан нәсә әрнәк едир.

Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәсиндә тарихи һадисә-
ләрни гижәтләндирилмәсина синфилик нөгәји-нәзәриядән
јанашмағын вачиблнји көстәрилмишидир. Әдәбијјат тәдрисе-
нин идеја сәвијјәсинин јүксәлдилмәсн шакирдләрдә ичәсәәнәт-
дән, оуну мә'нәви сәрвәтләрни мәншмәсәјәрәк зәғ алмағ, ба-
чарығынын ашыланмасы (еләчә дә ичәсәәнәт вәсигәси илә
һәјат һадисәләрни) синфилик, партијалыгы мөвгәјиндән
мәншмәсәдилмәсн демәкдир. Бу чүр охучу мөвгәјинин форма-
лашмасында В. И. Ленинин мәгалә вә мұлаһизәләри, парти-
јанын әдәбијјат вә ичәсәәнәт һағгында сәвәдләри әһәмијјәт-
ли рол ојнајыр.

Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары мәктәбдә
әдәбијјатын инкишафынын бә'зи нәзәри мәсәләләрини даһа
дәриндән вә һәртәрәfli гәјмағы, бизим күпләрдә Ленин әң-
әнәләринин нечә давам етдирилдијини вә зәнкиләшдирилди-
јини көрмәјә имкан верлр.

Кларә Сеткинлә сөһбәт едәркән В. И. Ленин ичәсә-
әнәтин халга вә халғын ичәсәәнәтә јахылашмасы мәсәләсини
прәли сүрмүшдүр.

Партија өзүнүн XXV гурултајында там һүгүгла е'лан ет-
мишидир: «Ичәсәәнәтин һәјат һағгындакы биликлә зәнкилә-

дәшмәси вә диқәр тәрәфдән милјонларла зәһмәткеш күтлә-
ләрни мәдәнијјәт сәрвәтләринә даһа дәриндән јијәләнмәсн
кимн чачлы бир процес кедир».

В. И. Ленин «Партија тәшкилаты вә партија адабияты»
адлы мәгаләсиндә јазырды ки, «әдәбијјат мәсәләси үмумпрә-
летар ишинин бир һиссәси олмалыдыр».¹ Илләр кечди. Үмум-
претар иши үмумхалг ишнә чеврилди вә Л. И. Брежнев
Сов.ИКП XXV гурултајында үмумпартија, үмумхалг иши
олап коммунизм чәмијјәти гуручулуғунда сәнбаллы ролә ма-
лик јарадычы зијалыларын фәалијјәтини даһа да чанландыр-
мағ һағгында там әсәсла даһышмаға имкан әлдә етмиш оладу.

В. И. Ленин әдәбијјата партија рәһбәрлији ишиндә схе-
матизмә вә шаблончулуға гаршы чыхыш едирди.

XXV гурултаја һесабат мә'рузәсиндә гејд едилмишидир:
«Әдәбијјат вә ичәсәәнәт мәсәләләринә партијалы мұнаси-
бәтдә бәднн јарадычылығла мәншгүл олап зијалыларә һәссә-
лығла јанашмағ, онларын јарадычы ахтарышларына көмәк
етмәк принципналығла бирләшир». Даһа сонра дејилди:
«Әснл исте'дада аз-аз тәсадүф олуңур. Исте'дадла јазылан
әдәбијјат вә ја ичәсәәнәт әсәри милли сәрвәтдир».

В. И. Ленин милјон вә он милјонларла зәһмәткешә хид-
мәт едәчәк јеши, азад әдәбијјатын вәзифәсини прәли сүрүрдү.

Партија мәмнулуғла гејд едир ки, бу чүр әдәбијјат јара-
дылмышдыр. мөвәффәјијәтлә инкишаф едир вә дүня әһәмиј-
јәтли әдәбијјат олмушдур. Мәһз партијанын снјасәти совет
әдәбијјатынын чичәкләнмәсини тә'мин етмишидир.

Јени шәрантә Ленин идејаларыны инкишаф етдирән
XXV гурултајын материалларына мұрачнәт етмәдән В. И. Ле-
нинин әдәбијјат һағгында мәгалә вә мұлаһизәләрини, совет
әдәбијјатынын кечдији јолу өјрәнмәк олмаз.

Һесабат мә'рузәсиндә көстәрилдији кимн, бу күн «идео-
ложн мүбаризә проблемн даһа чоҳ өн планә чәкилр». Бу мү-
баризәдә бизим әсәс силаһымыз һәгигәтдир. Социализм һағ-
гында, бизим һәјат тәрзимиз, мәдәнијјәтимиз һағгында һәгиг-
гәтдир. Бунула јанашы, шакирдләр капитализм дүнјасы
һағгында һәгигәти дә билмәлидирләр. Әдәбијјатын тәдрис
чошгулуғу вә дөјүшкәнлији илә фәргләнмәлидир; о, мәктәб-

¹ В. И. Ленин о литературе и искусстве. М., 1969, с. 269.

ляларда буржуа тәсирләринә, милләтчилик вә шовинизм тәһәһүрләринә, патриархал галыгларыны мәһә етмәк тәһәһүрләринә гаршы барышмазлыг, чәмијјәтимизин мәһәви сәрвәтләрини мүдафиә етмәјә гызгыч һавәс вә һазыр олмаг кими кејфијјәтләр тәрбијә етмәлидир.

Тәһәлим методлары проблемләри, онларын тәһәснифи, әләһәләндирилмәси, онларын тәһәтбиги әдәбијјат методикасында башлыча мәсәләләрдән биридир.

Сов.ИКП МК-нын һесабат мәрузәсиндә һәјатын тәләбләринә үјгүн олараг тәһәлим методларынын гаршысында дуран вәзифәләр гыса вә дүрүст ифадә едилмишдир: «Инсана лазым олан билликләрин һәчм етибарилә кәскин шәкилдә вә сүрәтлә артыгы индики шәраитдә башлыча мәгсәд артыг мүәјјән гәдәр фактлары мәһнимсәмәкдән ибарәт ола билмәз. Әз билликләрини мүстәгил сүрәтдә артырмаг, елми вә сијәси информәсијанын сүрәтли ахынындан баш ачмаг бачарыгы ашыламаг вәчибдир». Дејиләнләрдән мүәсир инсанын јетишмәсиндә фактларын, дәгиг билијин ролунун әзалдылмәси нәтичәсиндә чыхармаг олмәз. Бурада сәһбәт билијин характериндән, оклары әлдә етмәјин мәгсәд вә јолларындан кедир.

Бу да доғрудур ки, бәди әдәбијјатын өјрәнилмәси заманы шакирдләрин естетик габилитәтләринин, мүстәгил тәһәкүрләринин, јарадычылыг истәдадларынын инкишаф етдирилмәсинә, охучуја мәһсүс әгидә, зөвг, бачарыг вә вәрдишләринин формалашдырылмәсинә хүсүси диггәт јетирмәк лазымдыр. һәр һансы бир бөјүк јазычынын әсәри илә өтәри танышлыг охучуја һәр шеји ачыб көстәрмир. Бунун үчүн диггәтлә, бәзән иса бир нечә дәфә охумаг, дәрин тәһәлил апармаг лазымдыр. Әсәри елә өјрәнмәк лазымдыр ки, нәтичәдә јазычыја, әдәбијјата мәһәббәт, тәкрат-тәкрат бәди әсәрә мүрачәт етмәк арзусу, чәһди ојансын.

Әдәбијјатын тәрбијәдичи вә инкишафетдиричи ролунун күчләндирилмәси тәһәлимин фәал-практик чәһәтләринә бөјүк диггәт вәрәји тәләб едир. Јалныз билмәк јох, һәм дә бачармаг, јалныз дәри етмәк јох, һәм дә јаратмаг—мүәсир тәһәлилин дәјишдирилмәз принципи беләдир. Мәктәб тәчрүбәсинә даһа чоһ проблемли тәһәлим, шакирдләрин јарадычылыг ишләринин мүхтәлиф нөвләри, семинар мәшғәләләри, мәрузәләр, диспутлар, мүстәгил олараг бәди әсәрләрин шифаһи вә јазылы тәһәлили даһил олур. Бир сыра мәктәбләрдә (мәсәлән, Ворошиловград виләјәти) шакирдләр китабын фәал тәһәлифәт-

чыларына чеврилләр. Онлар әдәби мөвзуларда әһәли гаршысында чыхышлар едир, мәктәб һудудларындан кәнарда әдәби сәһәрчикләр вә кечәләр кечирилләр. Бу чүр практик ишдә онларын билликләри дәринләшир, бахышлары итиләшир, әгидәләри камилләшир вә мөһкәмләшир, бачарыг вә вәрдишләри зәнкилләшир.

Мүстәгил ишләрин сәмәрәлилийинин мүнтәзәм олараг артырылмәси, шакирдләрин јаш вә инкишаф сәвјјәсинә үјгүн олараг онун мәзмун вә формасынын дәјишдирилмәси олдугча зәруридир. Мүәллим мүстәгил ишин бу вә ја дикәр формасыны сечәркән јалныз һансы материалын шакирдләр тәрәфиндән мәһнимсәнилмәсини дејил, һәм дә шәхсијјәтләринин формалашмәсинә вә тәрбијәсинә, сәнәтә мәһәббәтин инкишафына онларын көстәрдији тәһәсири дә нәзәрә алыр.

Л. И. Брежнев бизим јазычыларын, рәссамларын хидмәтинин бунда көрүр ки, «онлар инсанын ән јахшы кејфијјәтләринин—онун принципаллыгыны, дүзлүјүнү, һиссләринин дәринлийинин горумага чалышырлар, һәм дә бу заман бизим коммунист мәһәвијјатымызын сарсылмаз принципләринин әсәтутурлар». Елми дискуссияларын зәрурилијиндән данышаркән, Л. И. Брежнев јолдаш гејд едир ки, «бахышларын јарадычы шәкилдә мүгајисәси бизим үчүн үмуми марксист-ленинчи идеја платформамыза әсәсланмәлидыр». Шакирдләрдә сәһв бахышлар әсәсән дәрин билијин вә һәјат тәчрүбәсинин олмамасы нәтичәсиндә јараныр. Сәһв мүлаһизәјә көрә «инки» илә горхузмаг, һәгигәти чәзә вәрмәк горхусу илә гәбул етдирмәк олмәз.

Әдәбијјат тәһәлиминин партијалылыгы, онун мүәсирликләсы бағлылыгы... кәнчләрдә бизим гәһрәман кечмишимиз гаршысында, бу күнүмүз вә кәләчәјимиз гаршысында мәс'улијјәт дәри етмәк һисси тәрбијә едир, онларда идеја мөһкәмлији, вәтәнпәрвәрлик вә бејпәлмиләлчилик, әмәксевәрлик... кими совет адамына мәһсүс, ону јени чәмијјәтин адамы едән XXV гурултајын үксәк трибунасындан ифтихарла сәјләнилән кејфијјәтләрин формалашмәсинә көмәк едир.

маты системли сурәтдә вермәлидир. Хүсусән кәләчәк мөвзуларын өҗрәдләнмәсиндә биләваситә лазым олачаг материаллары әввалчәдән мөҗҗәнләшдирмәк, һәтта кәләчәкдә мөҗҗән һиссәни јада салмаг үчүн илк зәминни дә елә бурадача һазырламаг лазымдыр.

Билдиримиз кими, синтаксисдән фе'ли сифәт тәркибләри VII сифәдә кечилер. Мүәллим фе'ли сифәт тәркибләрини чүмләдә мөҗҗәнләшдирмәк үчүн илк сөһбәти морфолокија бәһсиндә фе'ли сифәтләрә дәир вердији мә'луматдан башла-малы олур. Әлбәттә, бурада фе'ли сифәтләрин бүтүн хүсуси-јәти олур. Әлбәттә, бурада фе'ли сифәтләрин бүтүн хүсуси-јәти олур. Әлбәттә, бурада фе'ли сифәт тәркиб-ләрини ејни дәрәчәдә јада салмадан да фе'ли сифәт тәр-кибләрини өҗрәтмәк мүмкүндүр. Лакин фе'ли сифәт тәркиби-ни танымаг, ону чүмләдә дүзкүн мөҗҗәнләшдирмәк, тәләф-фүздә бунун синтагмыны дүзкүн тә'јин етмәк үчүн шакирд мүтләг фе'ли сифәти танымалы вә онун фе'лләр кими башга сөзләри идарә едә билмәк хүсусијәтинә малик олдуғуну јада салмалыдыр. Бу сәһәдә мөҗҗән иш апардыгдан сонра мүәл-лим фе'ли сифәт тәркибләрини өҗрәтмәјә башларкән ша-кирдләри диггәтини ашағыдакы чүмләләрә чәлб едир:

Күндәлик дәрсләрә јахшы һазырлашан шакирдләр имта-һанлары да мүвәфғәҗијәтлә верирләр. Дүнән мағазадан ал-дығым китаблары јолдашыма вердим. Сәһни дә олса, әввалчә һәр ики чүмлә морфоложи чәһәтдән тәһлил едилер. Әсас диггәт исе һазырлашан вә алдығым фе'ли сифәтләринә јөнәл-дилер. Шакирдләр бу сөзләрә алағәдар ашағыдакы суалла-ра чаваб верирләр:

1) **Һазырлашан вә алдығым сөзләринин фе'ли сифәт ол-дуғуну нәдән билирсиниз?** 2) **Бу сөзләрдә фе'лә охшар әлә-мәтләр һансылардыр?** 3) **«Фе'ли сифәтләр дә фе'лләр кими башга сөзләри идарә едир» дедикдә нә баша дүшүрсүнүз?** 4) **Һазырлашан фе'ли сифәти һансы сөзләри идарә етмишдир?** Јахуд, бу сөзлә һансы сөзләр идарә әләгәси илә бағланмыш-дыр? 5) **Бәс алдығым фе'ли сифәти илә һансы сөзләр идарә әләгәси илә бағланмышдыр?**

Бүтүн бу суаллара јалныз о мүәллимин шакирдләри асанлыгла чаваб верә биләрләр ки, онларын әввал газанды-лары билликләр сәһманлы олсун. К. Д. Ушински шакирдлә-рин газандығлары системли билији сәлигәли мәтбәхлә муга-јисә едир вә көстәрир ки, сәлигәли мәтбәхдә лазым оланы

тез тапмаг мүмкүн олдуғу кими, системли билији олан ша-кирд дә өзүнә лазым оланы тез јадына сала билер.

Демәли, биз бу чәтинлији јарадаркән даһа доғрусу, ја-ратмамышдан әввәл, шакирдләримизи ону һәлл етмәјә һазыр-ламалыҗыг. Чүнки шакирдләри һәмин чәтинликлә гаршылаш-дырмагда мәгсәдимиз онлары долашдырмаг дејит, әксинә, фәалијјәтә чидди сурәтдә чәлб етмәкдир. Илк билликләри елә вермәлијик ки, шакирдләр бунлары истәдикләри вахт хатыр-ламагда чәтинлик чәкмәсинләр. Әлбәттә, әввалки билликләри онларын тез јада салмаг бачарығында мүһүм рол ойнајан амилләрдән бири мәнз дәрә просесиндә мүәллимни кечмиш билликләрә тез-тез мүрачнәт етмәсиндир. Тәчрүбә көстәрир ки, белә ишләр чох апарылдыгча шакирдләрин дә кечмиш биллик-ләрин лазым олан һиссәсини истәнилән шәрәитдә јада салмаг бачарығлары артыр.

Тәлим просесиндә шакирд үчүн икинчи чәтинлик нәзәр-дә тутулан гајда вә ја мәфһумун онлар тәрәфиндән лазым формада дегиг ифадә едилмәсиндир. Мүәллим, тутат ки, ша-кирдләрин диггәтини ики мисала чәлб едир: Мәним китабым марағлыдыр. Әһмәдин дәфтәри евдә галмышды. Сонра сифә ашағыдакы суалларла мүрачнәт едир:

—**Биринчи чүмләдә китаб сөзү кимә мәнсубдур? Икинчи чүмләдә дәфтәри сөзү кимә мәнсубдур? һәр ики сөзү сонун-дакы шәкилчиләри ким көстәрә биләр? Демәли онда мәнсу-бијјәт шәкилчиси нәјә дејилер?**

Әлбәттә, мәнсубијјәт шәкилчисинин тәрифини демәк үчүн бу мусаһибә кифәјәт едә билмәз. Неч шүбһәсиз, бәзи шакирдләр китаба өгәри нәзәр салмагла тәрифи дејә билер-ләр. Лакин әгсәр шакирдләрдән тәрифи алмаг үчүн јухары-дакы мусаһибә илә кифәјәтләнмәк олмаз. Јери кәлмин-кәп гејд етмәлијик ки, бәзи мүәллимләр бундан да гыса му-саһибә апардыгдан сонра тәрифи вә гајданы тапмача шәк-линдә демәји шакирдләрдән тәләб едирләр ки, бу да јанлыш-дыр. Белә етмәкдәнсә тәриф вә гајданы мүәллимни дејиб шәрһ етмәси даһа фајдалы оларды. О, шакирдләрини шүүрлә «тәдгигата» чәлб етмәк үчүн әввалчә һәмин ики чүмләјә, мәсәлән, «Китабын чидди тәзәдир» чүмләсини дә әләвә етмә-ли, сонра суаллары ашағыдакы гајдада давам етдирмәлидир: **Китаб сөзү кимә мәнсубдур? Дәфтәр кимә мәнсубдур? Чидди сөзү нәјә мәнсубдур? Китабын мәнә, чидди китаба, дәфтәрини Әһмәдә мәнсуб олдуғуну нәдән биләрик? һәмин шәкилчиләри**

Белә жохламалары һәр бир нитг һиссәсини, һәр һансы бә-
жүк мөвзунуи тәдрисиндән, һабелә морфолокија вә ја снтак-
сисии там тәдрисиндән сонра апармаг олар. Мүәллим белә
шаблонлары һазырлајаркан мүәјјән зәһмәт сәрф едир, ла-
кин чох јахшы нәтичәләр әлдә едир, һәм дә бир шаблондан
бир печә ил истифадә етмәк имканы газаныр. Фикримизчә,
белә шаблонлар нәшр едиллиб мүәллимләрә чатдырылса, бу
чәһәтдән онларын иши хејли асанлашмыш олар.

ӘДӘБИЈАТ ТӘЛИМИ МЕТОДЛАРЫНЫН ТӘСНИФАТЫ ҲАГГЫНДА

Дурсун МӘММӘДОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Солтан ӘЛИЈЕВ
Һәмийн институтун аспиранты

Елм вә техниканын сурәтли инкишафы тәлимин мәзму-
нуи тәкмилләшдирмәк мөвзүсәсини гаршыја гојмуш вә бу
мәсәлә илә әлағәдар дидактикада мөвәффәғијјәтли аддымлар
атылмышдыр. Бунула бәрабәр, икинчи бир мүнһүм вәзифә
мејдана чыхмышдыр; о да тәлими мүасир мәктәбин тәләб-
ләринә нәзәр верәчәк сәвијјәдә гурмаға имкан верән, онун
јүксәк әмәријјәтин тәмин едән методларын мүәјјәнләш-
дириләсидир.

Өјрәдилмәси зәурри олан биликләрин һәчм етибар-
цә сурәтлә артығы индики информасија ахыны шә-
раитиндә «тәлим методларынын өзү һәјәти тәләбләринә уј-
ғунлашдырылмалы» (Л. И. Брежнев), шакирдләри елми
мәлумат чохлуғундан мүстәғил баш чыхармаға истиға-
мәтләндирән фәјдали јоллар мүәјјәнләшдирилмәлидир. Бу
бир һәгигәтдир ки, ән әнәви тәлим методлары мүасир тәләб-
ләрә лазымына чавиб веруир. Онларын башлыча нөгсаны
бундадыр ки, шакирдләри идрәк фәалијјәтинин хүсусијјәт-
ләрини вә гәнаујғунлуғунарыны нәзәрә алмыр, һазыр билик-
ләрин мәнимсәнилмәси үчүн әһәмијјәтли олан бу методлар
мәктәбиләрин, ән йох репродуктив тәфәккүрүнә әсәсланыр.

Совет дидактлары мүасир мәктәбин гаршысында дурам
вәзифә илә ән әнәви тәлим методлары арасындакы ујғунсуз-
луғу вахтындача көрүб буну арадан галдырмаг мәгсәдилә
чидди тәдгигатлара киришдиләр. Бу мәсәлә илә бағлы ола-

раг ССРИ ПЕА-нын мүхбир үзвү, профессор М. И. Скаткин
вә профессор И. Ј. Лернерин мәғаләләри диггәти, хүсусилә
чәлб едир. Бу алимләр тәлим методларынын тәснифаты илә
әлағәдар өзләринә гәдәр дејиләләри (мәлум олдугу кими,
тәлим методлары тәснифатынын верилмәси барәдә педаго-
кикада јекдил рәј јохдур; бәзи мүәллифләр методлары груп-
лашдыраркан биликләрин алыма мәбләрини әсәс күтүрүр,
диқәрләри дидактик вәзифәни өн планда чәкир вә с.) тәһлит
едиб нөгсанларыны көстәрдиләр вә тәлим методларынын јә-
ни номенклатурасыны јаратдылар. М. И. Скаткин вә И. Ј.
Лернер тәлим методларыны тәсниф етәркан мәктәбиләрин
идрақ гәбилијјәтләринин инкишафыны мәнтиғи әсәс кими кө-
түрмүшләр.¹

Онларын мүәјјәнләшдирдикләри тәлим методлары бей-
дир: **изаһлы-иллюстратив, репродуктив, проблемли шәрһ, ев-
ристик вә тәдгигат.**

Бу тәлим методлары, мүхтәлиф мәзмунлу ишләрдә ша-
кирдләрин көстәрдикләри идрәк фәалијјәтинин характеринә
вә бу фәалијјәтин тәшкиләтчысы олан мүәллимни фәалијјәти-
нин сәчијјәсинә көрә бир-бириндән фәргләнирләр. Методла-
рын мүәјјәнләшдирилмәсиндә бу принцип диггәт мәркәзиндә
сахланмасы онула изаһ едилир ки, тәлим һәмийшә идрәк
фәалијјәтинә әсәсланыр.

Көстәрилән методлары сәчијјәләринә көрә, ики група
(репродуктив вә продуктив) ајырырлар. Бунлардан изаһлы-
иллюстратив вә репродуктив—репродуктив, евристик вә тәд-
гигат исе продуктив методлар һесаб олуиур. Проблемли шәрһ
ишә өзүндә һәм һазыр мәлуматларын мәнимсәдилмәсини, һәм
дә јарадычы фәалијјәтин үнсүрләрини бирләшдирир.

Әлбәтте, тәлим методларынын бу шәкилдә бөлкүсү шәр-
тидир, чүнки репродуктив вә продуктив тәфәккүр ајры-ајры-
лыгда фәалијјәт көстәрмир вә онларын бириндә диқәринни
элементләри һәмийшә олуиур. Үмумијјәтлә, тәлим процесиндә
методларын (еләчә дә пријомларын) диалектик әлағәјә кир-
дикләрини унутмаг олмаз.

Дидактларла бәрабәр, методист-алимләрин дә тәлим
методларынын нәзәри мәсәләләри илә әлағәдар кенши тәдгиг-
атлар апармалары сон илләрдә диггәти чәлб едир. Бу ба-

¹ Бу барәдә кенши мәлумат алмаг үчүн бах: Дидактика средней
школы. М., «Просвешеније», 1975.

хымдан танынмыш әдәбијат методисти, педагожи елмәр доктору, профессор Н. И. Кудрјашевин тәдгигаты чидди мадраг доғурур. Әдәбијат тәлиминдә истифадә үчүн јени методлар мүүјәйләшдирмәк, онларын дүрүст елми тәснифатыны вермәк методиканын кординал проблемләриндән бириндир. О, һалә 1961-чи илдә бу мәсәләдән сөһбәт ачмыш, тәлим методларыны јени тәснифатыны вермишдир. Лакин о вахт олунмуш тәснифаты лазымынча әсасландырылмамыш, тәдгигатчынын өзүнүн дә етираф етдији кими, педагожи вә мәнтинги әсасы зәиф олмушдур. О, совет педагог вә психологларынын мұлаһизәләринә, методика елминин әлдә етдији јени наилијәтләрә, мәктәб тәчрүбәсинә истинадән тәлим методлары һаггындакы фикирләрини 1970-чи илдә чап етдирдији «Әдәбијат дәрсләринин сәмәрәлилији һаггында» («Литература в школе», 1970, № 4) адлы мәгаләсиндә елми шәкилдә әсасландырымышдыр. Н. И. Кудрјашев тәлим методларыны мүүјәйләшдирәкән әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрин идрак фәәлијәтинин характер вә мәнтингидән чыхыш етмишдир. Тәдгигатчы фәннин спесифик чәһәтләринин вә бәдин мәтнин өјрәнилмәсиндә шакирдләрин идрак фәәлијәтинин хүсусијәтләринин нәзәрә алараг ашағыдакы тәлим методларыны тәклиф едир: **јарадычы оху вә јарадычы тапшырылар методу; евристик метод; тәдгигат методу; шәрһедичи (репродуктив-јарадычы) метод.** Һәмин тәлим методларынын һәр биринин маһијәтиндән, онларын араларындакы әлағәдән бәһс едән Н. И. Кудрјашев булардан һансы мәгамларда (әсәрин илкин гавранылмасы, тәһлил, нәзәри мәсәләләрин өјрәнилмәси вә с.) нечә истифадә едилмәси барәдә әтрафлы данышмышдыр.

«Литература в школе» журналынын һәмин мәгалә илә әлағәдар ачдыгы мұзакирәләрдә өлкәнин танынмыш алимләри, мұәллимләри фәәл иштирак етмиш, фәјдалы мұлаһизәләр сөјләмишләр. Әксәријәт Н. И. Кудрјашевин мүүјәйләшдирдији тәлим методларыны мәғбул сәјмишдыр. Һәмин тәлим методлары барәдә биртәрәфли, јанлыш фикир сөјләјәнләр, мұәллифә ирад тутанлар да олмушдур. Терминләрин сечилмәси, «јарадычы оху вә јарадычы тапшырылар», «шәрһедичи (репродуктив-јарадычы)» методларынын маһијәти илә әлағәдар көстәрилән ирадларә Н. И. Кудрјашев «Дискуссијанын јекунларына даир» («Литература в школе», 1972, № 2) адлы мәгаләсиндә елми чәһәтдән мұкәммәл әсасландырылмыш чаваб вермишдир. Бизчә, тәдгигатчыны «тәләсмәк

дә», «тез нәтичә чыхармагда» тәгсирләндирәниләр һаглы дәјилләр. Јени тәләбләрә чаваб верән мұкәммәл тәлим методларынын јарадылмасына мәктәб тәчрүбәсиндә чидди еһтијаж дүјүлдүгү, дидактикада бу истигамәтдә хејли иш көрүлдүгү нәзәрә алынса, көркәмли методист-алимин лап вахтында чыхыш етдији ајдынлашар.

Н. И. Кудрјашевин мүүјәйләшдирдији тәлим методлары системинин мұһүм мәзијәтләриндән бири һәмин методларда мәктәблиләрин әгли габилијәтләринин иккишафы, әдәби биликләри шүүрлу мәнимсәмәләринә наил олунмасы кими ики мұһүм мәсәләнин диггәт мәркәзиндә сахланмасыдыр. Әдәбијат тәдриси үчүн спесифик олан **јарадычы оху вә јарадычы тапшырылар методу** шакирдләрдән һәмишә бу вә ја дикәр дәрәчәдә јарадычылыг тәләб едир. Мұәллимин гаршысында дуран әсас мәсәләләрдән бири мәктәблиләрин әдәби иккишафына наил олмаг вә онларын бәдин әсәри даһа фәәл, там јарадычылыгла мәнимсәмәләринә көмәк етмәкдән ибарәтдир. Бу кординал проблемин јеринә јетирилмәсинә јарадычы оху вә јарадычы тапшырыг методу хидмәт едир. Бәдин әсәрин сәнәткарлыг хүсусијәтләринин дә ачылмасында јарадычы оху илкин чыхыш нөгтәси кими көтүрүлә биләр. Бу, о заман өзүнү көстәрир ки, мәктәблинин гаршысында охудугу бәдин мәтнин мәзмунуну баша дүшмәк, јазычынын тәлгин етдији фикирләри, кечирдији әһвал-руһијәни дүјмаг, әсәрлә дахилән јашамаг, она шәхси—шакирд мұнасибәтини билдирәрәк, гијмәт вермәк вәзифәси дурур, һәмчинин јарадычы охуја һазырылыг мәғсәдилә верилмиш тапшырыгларын ичрасында да шакирдләрин мұстәгил—јарадычы фәәлијәт көстәрәчәкләри дә нәзәрдә тутулур. Мәлүмдур ки, јухары синифләрдә бәдин әсәрләри дәрсдә бүтүнлүклә охумаға имкан јохдур; мәнз буна көрә дә шакирдләрә мұстәгил сурәтдә јеринә јетирмәләри үчүн верилмиш тапшырыглар әсәри лазымын естетик сәвијәдә дәрк етмәјә һазырамалы, онун бүтөвлүкдә гавранылмасыны асаплашдырмалыдыр. Јарадычы охуја һазырылыг вә онун сәмәрәли шәкилдә тәшкили үчүн мұхтәлиф васитәләрдән (мәсәлән, мұәллифин әсәрлә әлағәдар олан мәктүблары, достларынын вә мұасирләринин фикирләри илә танышлыг вә с.) истифадә етмәк әлвериллидир. Һәмин методун дахилиндә лүғәт үзрә апарылан ишләри, шакирдләрин өз тәәссуәтлары илә бағлы јаздыглары ишәләри, ејни бир мәтнин ики-үч ифачы тәрәфиндән охусуна гијмәт верилмәси, бу ифаларын мұғәјисә едилмәси вә саирәни көстәрмәк олар.

Шакирдләрне мустәғил җарадычылыгы өҗрәдән евристик метод да әдәбијат тәлиминдә хусуси җер тутур. Мәктәпбәндә рә җазычы бәдһи фикрһини спесифик формаларыны ыздәмә өҗрәтмәк, онун һәҗи вә нечә демәк үсулуһу ызаһ етмәк, сә нәткарһын поетик мәнтһини баша салмаг лазымдыр. Бу проә леһни һәлли үчүн евристик методдан истифада етмәк лазым кәлир. Шакирдләрә верилән суал вә тапшырыглар ыраһы дән өҗрәһилән биликләрә истинад етмәҗә имкан верир.

Евристик методда бир-бири ылә гаршылыгы алағадар олан вә конкрет мәгсәдә апаран суаллар сурәтә бөҗүк әһәмијјәт кәсб едир. Н. И. Кудрјашев шакирдләри му гаҗисәләр апармаға һөнәлдән суаллары, хусусилә вачиб са җыр.

Тәдгигат методунда мәктәблиләрин җарадычы идрак фа алијјәти башлыча җер тутур. Бу метод өз маһијјәтин көрә евристик метода јахындыр. Шакирдләр тәдгигат ме тоду васитәсилә әсәрин мөвзусу вә идејасыны, орада ме лан проблемә мустәғил шәкилдә ызаһ едирләр. Тәдгигат ме тодунун мәгсәди мәктәблиләри әдәби әсәрләри мустәғил ме рәнмәҗә һазырламагдыр. Бурада шакирдләрин мустәғил өҗ рәнмәҗә ишләрини тәшкилине кениш имкан вардыр: охшағ мөвзуларда олан ики, јахуд бир нечә әсәрин тутушдурулма сы, мухтәлиф әсәрләрин ики вә ја үч гәһрәманынын мугаҗис едилмәси, тәһгиди әдәбијатһын өҗрәдилмәси вә с. истигамәт ләрдә тапшырыгларһын верилмәси мүмкүндүр.

Шәрһедичи (репродуктив-җарадычы) метод васитәсилә шакирдләр әдәби материалы мұәллиһин чанлы сөзүндән јахуд дәреликдән вә китабдан өҗрәһирләр. Шәрһетмә методу пассив вә еһкам деҗилдир. Шакирд биликләрини характер ителлектуал фааллыг тәләб едир. Она көрә дә «шәрһетмә» терһини «репродуктив-җарадычы» терһини дә әләвә едир ләр. Бу методун ади формасы мұәллиһин сөзү, муһазирә, сөһ бәт, проблемли суалларһын гоҗулмасы вә с.-дир. Онлара ча ваблары шакирдләр мәсләһәт көрүлән бәдһи әсәр вә әдәби тәһгиди әдәбијатдан тапырлар.

Көстәрилән тәлим методларһындан һәр бирини тәтбиғи ни тәгдим олуған әдәби материалһын сәчијјәсиндән вә һәмһи материалһын шакирдләр тәрәфиндән гавранылмасынын ха рактериндән асылылығыны унутмаг олмаз. Аҗындыр ки, бу методларһын тәтбиғи процесиндә мәктәблиләрин көстәрдиклә ри фааллыг вә мустәғиллик бә'зән чох, бә'зән исә аз ола би

ләр. Ола билән ки, мұәҗҗән бир тәлим материалһы мұәлли һим көмәклик көстәрмәсә, шакирдләр лазһи шәкилдә ыз лаҗа билмәсинләр. Дикәр бир тәлим материалһы исә мұәлли һин көмәҗи олмадан тәләб едилән таҗдада баша дүшүһи ләр. Мәсәләһи, Вағһини гошмаларһы мәктәблиләр әсанлыг ла дәрк едиб, мустәғил сурәтдә гүҗмәгләндирә биликләри һалда, онун соң шәрләриһи мустәғил олараг баша дүшмәкдә, идеја-мәзмунуну гаврамагда чәһиндик чәкирләр. VIII сһиф шакирдләриһи әксәријјәти «Көрмәдим» һ дөврү һарамаз лыгларына гаршы амансыз иттиһамнама, ичтиһан мәзмуну бир әсәр киһи жох, шаһриһи һәҗәтдан шәхси һаразылығынын тәзаһүрү киһи гүҗмәгләндирирләр. М. Ф. Ахундовһи җарады чылығынын тәдрисиндә дә буна охшағ вәзһијјәт муһабһидә олунур; сәнәткарһи драм әсәрләриһи әсанлыгла дәрк едән, идеја-бәдһи мәзмунларынын ачылмасында јүксәк фааллыг вә мустәғиллик көстәрән IX сһиф шакирдләри «Көмәлдәлә мәктублары»һиһи идејасыны баша дүшмәк үчүн мұәллиһин көмәҗинә чидди еһтиҗәч дүҗурлар. Төһиндир ки, бәлә һаалларда мұәллиһин өһдәсинә һеҗли иш дүшүр вә о, дикәр методлара һисбәтән шәрһедичи (репродуктив-җарадычы) методун при јомларһындан даһа чох истифада етмәли олур.

Н. И. Кудрјашевһи мұәҗҗәнләшдирдиҗи тәлим методла ры сөз сәнәтини тәдрис процесиндә өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир ки, бу да һәмһи тәлим методларыһын мәктәб та чүбәсиндә мөһкәм җер тутачағына тәһһигат верән муһүм әлә мәтләрдәндир.

ШАКИРДЛƏРДƏ ƏДƏБИЈАТ ҮЗРƏ ЕВРИСТИК ТƏФƏККУРУ ФОРМАЛАШДЫРМАҒЫН БƏЗИ ЈОЛЛАРЫ

Хуршуд МƏММƏДОВ
Азәрб. ЕТНЕН-ини елми ишчиси.
Шанисмајыл МƏММƏДОВ
Сумгајыт 9 нөмрəли ахшам мектебинин мүеллими

Бу мəгалədə биз əдəбијат курсу үзрə шакирдлərə тə-
фəккүр мүстəгиллији, хусуслə евристик тəфəккүр форма-
лашдырмағын бəзи үсулларындаи данышмағы гаршыја
мəгсəd гəјмушүг.

Инди тəғимдə бəјəнлəмиш чəтиғуэтлəрдən бири будур
ки, һәр һансы фəни саһəсиндə һələ бачарыг вə вəрдишлэр
јаратмағи лəзымдыр ки, шəхсин өзүнүтəһсил јолу илə инки-
шағиндə мəһкəм буневрə ролуну ојнасын. «Инсана лəзым
одаи биликлəрин һəчм етибарилə кəскин шəкилдə вə сүр-
этлə артдығы инди шəрайтдə башлыча мəгсəd артыг мү-
əјјэн гəдэр фактлары мəнимсəмəкдэн ибарət ода билмэз. Өз
биликлəрини мүстəгил сүрəтдə артырмағ, елми вə сијаси
информасиянын сүр'əтли ахынындаи баш аймағ бачарығы
ашыламағ вачибдир».¹

Əдəбијат үзрə бу һәр етибарлы бачарыг вə вəрдишлэр
ри шакирдлəрдə нечə формалашдырмағ олар?

Əввəла, ону дејək ки, əдəбијатдэн шакирдлəрин ајры-
ајры синифлəрдə јијəлэнчəји үмүмлəшмиш бачарыг вə вəр-
дишлэр минимума, онларын мəзмуну, јијəлэнчəнин үсул вə
васитəлəri ишлəниб һазырлау һамышдыр. Мəсəлэн, һələ дə
мəктəб тəчрүбəсиндə шакирдлəримиз билмирлэр ки, бəдин
эсəри тəһлил етмək бачарығы нəдир? Конкрет бир эсəри
тəһлил етмək үчүн зəрури фикри вə эмəли ишлəri һансы
ардычыллыгла јеринə јетирмək лəзымдыр?

Мəктəб тəчрүбəсиндə чох вақт дəрслик мүеллифинин
вə ја мүеллимин тəфəккүр фəалијəтинин мəһсулу олан үмү-
млəшмиш нəтичəлэр лəзым шəкилдə шакирдин јаддашына

1. Л. И. Брежнев. Сов. ИКП МК-ын һесабаты вə партијанын
дахили вə харичи сијаси саһəсиндə нөвбəти вəзифəлəri. - Азәрнəшр.
Бакы, 1976, сəһ. 84.

«көчүрүлүр». Шакирдлəri нəтичəлərə кəтириб чыхаран му-
шаһидə мүгəјисə, үмүмлəшдирмə, конкретлəшдирмə вə с.
кимнə эмəлијатлар апармаға өјрəтмək мəсəлəsi кəлкəдə галыр.

Бачарыг вə вəрдишлэр јаратмағ иши чох мəрһələли про-
сесдир. Бу процесини бир нечə вачиб моментини тəјд етək:

1. Тəғимат мəрһələси. Бу мəрһələдə мүеллим јарадамағи
конкрет бачарыг һағғында, онун дахили гурулушу, ичрə
мəрһələлəri һағғында мəғлумат вəрир, шакирдлəri тəғим-
матландырыр. Мəсəлэн, əдəбијат үзрə үмүмлəшдирмə ба-
чарығынə көтүрək. Бу бачарыг һадисə вə образдан үмүми
вə зəрури əламəтлəri (фикрэн) тəчрид едиб бир муһакимə-
дə бирлəшдирмəји тələб едир.

2. Нүмунə мəрһələси. Бу мəрһələдə һәр һансы бачарыг
һағғында вəрилэн тəғиматға үғун нүмунə кəстəрилир. Əдə-
би шəхсијəтлəрин (Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, Сабир
вə б.) јаралычылыгына, бир эсəрина, бир образа үмүмлəш-
миш гəјмət вəрилир. Мəсəлэн, мүеллим кəстəрилир ки, Фүзу-
линин Мəчнуну феодал əхлағ нормаларына ифрəт етэн,
габагчыл фикирли, һəссас үрəkли фəдакар бир ашиғдир.

Ч. Мəммədгулузадəнин «Өлүлэр» эсəринин гəһрəманы Ис-
кəндэр мəһнəви өлүлүјə, кəһнə, чүрүмүш дини əхлаға гаршы
мүбаризə апаран габагчыл бир Азərbайжан зијалысыдыр.

Белə үмүмлəшмəлэр өзүндə һадисə вə образларын мү-
һүм сенијəви əламəтлəрини бирлəшдирир.

3. Тəғлид мəрһələси. Бу мəрһələдə мүеллим тəғимат
эсəсында кəстəрдији бир бачарығы ејнилə (јахуд онда ки-
чик дəјишикликлə) тəқрар етдирир.

4. Тəтбиг вə тəмрин мəрһələси. Бу мəрһələдə мүеллим
артыг тəғиматландырдығы, нүмунə вəрдији бачарығы мүс-
тəгил тəтбиг етмək вə вəрдишə чевирмək үчүн тапшырыглағ
вəрир. Əлбəттə, бачарыглағ јаратмағ иши һәр бир дəрсдə,
тəғимин мүхтəлиф мəрһələлəриндə һәр дəрсин мəзмуну илə
илə əлағадар апарылыр (јени сөзлэр, јени эсəрлэр, һадисəлэр
өјрəтмək тələби кими).

Биликлэр, адəгэн, мүəјјэн эмəли вə əғли һарəkəтлэр
мəчмусундан истифадə етмək нəтичəсиндə топланыр. Демəли,
мүəјјэн һəчмдə биликлəri шакирдлərə өјрəтмək мəгсədини
гаршыја гəјмағ нə гəдэр вачибдирсə, бу биликлəri мүстəгил
мəнимсəмəјин үсулларына да өјрəтмək бир о гəдэр зəрури-
дир. Мəсəлэн, дејək ки, мəгсəd М. Ə. Сабирин ингилабчы са-
тирик шаирə чевирэн амиллəri мəнимсəтмəkдир. Бунун үчүн

шакирдларын дигтети шакирд дөврүнү, эдәби мүнһитини ва истә'дадыны аралашдырмага јөнәлдилер. Бу, шакирдлардан азалдык үгүнда мүбаризә дөврүнү (1905–1907-чи паллар), бу дөвүн шакирд шәхснәјәтигә тә'сирини, «Молла Нәсрәддин» эдәби мүнһитини, М. Ә. Сабирини өз истә'дадынын хуҗәснәјәтләрини ва с. ајдылашдырмагы тәләб едир.

Бачарыг ва вәрдиниләр, бүтөвлүкдә тәфәккүр үсуллары өз сәчнәјәси е'тибарилә евристикдир; јә'ни тәфәккүр күчүнә идрак процесинә гошулмага, тәфәккүр вәснәтәснәлә ахтарышыаб тапылмага мөһтачдыр.

Мүәјјән идрак суал ва танышылар тәфәккүр һазырлыгындан асылы оларат шакирдләрнү мүхтәлиф ахтарышларга сөнг едир. Тәфәккүр һазырлыгы әдди бачарыглардан јериндә, сәмәрәли ва чевикликлә истифадә етмәк үчүн бөјүк имканлар верир. Одуз ки, һәр бир јеши проблемини дәрк едәлмәсиндә тәфәккүр һазырлыгына машик олан ушаглардан оларат чевикликлә бу проблемини ахтарышы үсулуни таныр. Һәлд едир ва јохлајар, тәфәккүр һазырлыгына машик олмајанлар иса дәмкимә вәзнәјәтиндә галырлар.

Бачарыг ва вәрдиниләрнү евристиклији бир дә орасындадыр ки, конкрет шәраитин тәләбләринә ујундурулмага, ујунлашдырылмага, өзүнәмәхуҗә шәкилдә истифадә едәлмәјә мөһтачдыр. Бу иса јухарыда көстәрдијимиз киши, оилара јијәләнмә сәвнәјәсиндән асылдыр.

Бир аз дәрндән дүшүнөк, һәнки тәфәккүр үсуллары, һабелә тәфәккүрүн өзү, фикри процесини инкишафы бүтөвлүкдә евристик сәчнәјәлидир. Нә үчүн? Тәфәккүр имканларыны ва сәвнәјәсини мүхтәлифлији бурада идракни ишини кедишинә ва сәвнәјәсинә тә'сир едир. Чисим ва һадисәләрә јанашма тәрзинини өзү дә буни тәләб едир.

Бәс эдәбијјат үзрә тәфәккүрүн евристиклији дејөндә нә ји нәзәрдә тутмаг лазымдыр? Эдәби сималара, бәдин тәфәккүр мәһсулларына, образларга, үмумнәјәтлә, эдәби процесини өзүнә јанашмада шаблон дүшүнчәлән, ишләк үсулларыны үзүнү көчүрмәкдән имтина етмәк! Дәрслији, охунап нәзәри эдәбијјатны эзбәрләмәк, даим оилара тәнгиди јанашмаг!

Тәфәккүрүн евристиклији онун диалектик сәчнәјәдә олмаһындадыр. Бу евристиклик јазычынын бәдин играр ва инкарларынын мә'на ва маһнәјәтини дүзкүн гаврајыб гијәтләндирмәји тәләб едир.

Тәфәккүрүн евристиклији бир оған Баһаули-данәләлә ва Молла Нәсрәддинсајатга дүшүнмәк дәмәкдир; јә'ни мәсәлән, Дәдә Горууда һәм мүдрик едә аснәтәли, һәм Огуз елрини сәчнәјәтләрини, «мүшкүләршиг» һәлд етләрә гәнир бир исеил, һәм дә халға үз верән фәләкәтләри бөјүк үрөкәтә јанашмадан үзүмүнү әләбкеш бир гәчә киши бахмәстидир! Көрәтләјә һәм фәодал хуҗә ва истәсмәриктән тәһкә кәлиб үсрәт едән тарихи шәхснәјәт киши, һәм дә һәдсәт бәлә ва мүдәбәтләрдән зарә кәлмәни халғын јаратдыгы мә'һәби дәрәт киши, исеилдә тамамлаһышы бир образ киши бахмәстидир!

Тејд етмәк лазымдыр ки, классик эдәби процесиндә бәлә бахып һәмшә мөвчуд олмушдуз Мәсәлән, Низамини «Сирләр хәһнәснә»ндә «Иса нејгәмбәрнү дастаны» һекәјәсини көтүрөк, Бурада көстәриләр ки, јәд кәнариндә дүшүб галмыш бир ни чәмдәјини үфуһәти һәмшә ирәндирәр, һәмшә бу үфуһәтдән гәчмага чалышыр. Бурада јахымлаштан Иса әсаннү үчү илә итини додагларына аралашыб, исеиларын дигтәтини онун мирварн динләринә чәләб едир. Дәмәк, һәр исе ва фәјдәсиз көрүнәп иежини фәјдәли бир чәһәзини дә көрмәк әсәс шәртдир!

Тәфәккүрүн евристиклији һәр бир бачарыгдан хуҗәснәјәт чевикликлә истифадә етмәкдир. Јә'ни һәр бир тәсәдүфдә бу бачарыгдан өзүнәмәхуҗә, тәкраролуһмаз, әввәлки тәһрүбәлә тәтбиг олунмамыш, оријинал формада истифадә етмәкдир. Мәсәлән, М. Ә. Сабир һагғында ашагыдакы үмумиләшдирмәләрә дигтәт јетирәк:

1. «Сабир... эдәбијјат тарихиндә ичтимаи сәвнәјәтә галхан күлүн һөвүнү ингилаби сатира сәвнәјәсинә јүкәлдәрәк онун бәһис елду» (Ф. Хәндан).

2. «Сабир өз замәнәсини әкә-сәдәсәдыр. Онун көз јашларындан доған күлүшләриндә халғын әкәсы, севинчи, арзу ва истәкләри гәчәссүм етмишдир. Сабир јалһыз өз замәниниң дејил, кәләчәјини бөјүк шаирдир» (А. Заманов).

3. «Сабир әримизин ән мүгтәдир ва хошләб шаирләриндән биридир. Онун... абдар, хошмәзмүн ва мөвзүн кәтәмләрнү охучулары бир јандан күлдүрүб, бир јандан ағладырды» (Ф. Көчәрли). Бу үмумиләшдирмәләрини үчү дә ејни бир сәһәткар—халг шакирд Сабир һагғында дејиләдә дә, оиларын һәр бириндә тамамилә оријинал фикир ва өзүнәмәхуҗә дејилмиш тәрзи мөвчуддуз. Јә'ни биринчи мөәллиф Сабир шәһрини эдәбијјатымызда јерини мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр.

3. «Азәрбајҗан дили ва эдәбијјат тәдриси», № 2.

мыш, икинчи мўаллиф онун дөврүнү эке етдирдијини, үзү
өмүрлү бир сәнәткар олдуғуну гејд етмишдир. Үчүнчү мўал-
лиф исә, шаирин эсримизин гүдрәтли вә илһамлы сәнәткар
олдуғуну, онун ағлар-күләјәнлијини көстөрмишдир.

Демәли, һәр бир бачарығын, тәфәккүр үсулулуи еври-
стиклији оилары јени вәзијјәтләрә орижиналлығла, тоқра-
олунмаз шәкилдә тәтбиғ етмәји нәзәрдә тутур.

Азәрбајҗан халғынын чохәсрлик әдәбијјат хәзинәси
кәнч нәсилдә еврестик тәфәккүрү формалашдырмағ үчүн
бөјүк имканлар верир. Белә имканлардан бири шифаи
халғ әдәбијјатында өзүнү көстәрир. Мәсәләи, «Дәрзи шакир-
ди Әһмәд» нағылынын тәдриси заманы мўәллим шакирдлә-
рин диггәтини Фирәнкистан падшаһынын Шаһ Аббасын өл-
кәсини, гызы Пәризад ханымы әлә кечирмәк үчүн көндәр-
дији тапмачалара јөнәлдир: бирјашар аты ики вә үчјашар өл-
атдан, бириллик алманы икииллик вә үчилликдән, кејим-ке-
чими ејни олан, бир-биринә чох охшајан кәнчләрдән оғлан
вә гызлары сечиб ајыр д етмәк лазымдыр! Шаһ сарајынын
бүтүн хидмәтчиләри, алимләр, биличиләр, бүтүн өлкәнин
чамааты бу мўәмманын чавабыны тапмағ үзәриндә дүшү-
нүр, баш сындырыр.

Мўәмманы һәлл едиб өлкәни тәһлүкәдән хилас едән
бир нәфәр ағыллы адам тапылыр: дәрзи шакирди Әһмәд!
Бәс дәрзи шакирди Әһмәд бу мўәммаја нечә чаваб тапыр?
Шакирдләр бунун үзәриндә дүшүндүрүлүр. Һәм дә садәчә,
ани јох, идраки тапшырығ васитәсилә.

Шакирдләр тапырлар ки, дәрзи шакирди Әһмәд бирјашар аты икијашар вә үчјашар атдан, бириллик алманы икииллик вә үчилликдән сечмәк үчүн васитә дүшүнә билир: атлары арпа вә сүд илә, алмалары су илә, оғланлары гызлардан исти су васитәсилә сечиб ајырыр.

«Дашдәмирин нағылында» (VIII синиф) Дашдәмир Мирзә Мөһсүнүн зиндандан көндәрдији армуд, кавалы, әл дәјирмань, дәмир вә дашдан онун фикрини баша дүшүр Билир ки, мўәллими демәк истәјир ки, хараба дәјирманында башына кәлән әһвалат гошун бөјүјү Аббас бәј вә вәзир Алы илә әлагәдардыр. Сонра Дашдәмир дүшмәнин көндәрдији мўәммалары бир-бир ачыр: бир-биринин охшары олан ана аты баладан сечир, дашдан палтар тикдириб кејмәк идначыларыны ијнә-сап далынча көндәрир. Беләликлә, онун ағ-

лы вә фәрасәти сәјәспидә өлкә дүшмән тәһлүкәсиндән вә Аббас бәјни гулдур дәстәсиндән хилас олур.

Демәк, шакирдләр фәрасәт вә зәка мәфһумуну онун габарығ сүрәтдә тәзаһүр етдији конкрет шаирини өзү илә бирликдә арашдырмаға чәлб едилирләр. Бу, шакирдләрин идраки артымында чох мөһсулдар рол ойнајыр.

Тапмачаларын тәдриси еврестик тәфәккүр табилицәтин икишафы үчүн јени мәрһәлә ачыр. Мәлүмдур ки, тапмачалар еврестик сәчијјәли суаллардан ибарәт бәдди тәфәккүр мөһсулудур. Онларда мұхтәлиф әнја вә һадисәләрин бәзи сәчијјәви әләмәтләри верилир, бу әләмәтләр әсәсиндә һәммин шәјләрин өзүнү тапмағ тәләб олувур. Бу мәрһәтдә тапмачалар дүшүнмәк табилицәти јаратмағ, ағылы төмрин етдирмәкдә әвәзсиз дидактик вәсәит ролуну ойнаја биләр. Тапмачаларын дејилиши илә ахтарылыб тапылмасы шән күлүш вә гәһгәһәләрлә мұшајнәг олуидуғу үчүн һамы орада әјләнир, истираһәг едир. Тапмачанын тәлим заманы бу шәрти көзләјиб јүксәк әһвал-руһијјә јаратмағ лазымдыр. Аичағ белә бир шәрәитдә фикир шимшәк сүрәти илә ишләјир, ахтардығыны тез тапыр. Тапмачаларын өјрәнилмәсинә анд дәрәдә әввәл ушағлар бир-бири илә тапмачалашдырылыр, сонра тапмача һағғында онлара нәзәри мәлүмәт верилир. Тапмача дејилир:

О нәдир ки,

Ганады вар, гуш дејил.

Бујнузу вар, гоч дејил

Һамы ахтарыша тәһрик олувур, бәли, дәрд әләмәт верилир: ганады, бујнузлары вар, амма иә ганады кими гушдур, нә дә бујнузлу кими гочдур. Демәк бу һәшәрәтлардан ја кәпәнәкдир, ја да чырчырамадыр. Һәм дә бу тапмачанын әсәс әләмәтләриндән бири («бујнуз») мөчәзи мөһнада верилиб. Кәпәнәјин бығчығларыны бујнуз кими гәбул етмәк лаазым кәлир. Бу, тапмачаны тапмағ ишини чәтинләшдирир. Умумијјәтлә, тапмачаларын әксәријјәтиндә әләмәтләрин өзү дә мөчәзи, мўәммалы вә думанлы шәкилдә верилир:

О нәдир ки,

Бурдан вурдум балтаны.

Ордан чыхды галтаны.

Анам бир оғлан доғуб.

Јеринкөјүн солтаны?

Бу тапмача әдәбијјатшүнаслығ бахымындан мұкәммәл бир метафорадыр. Биринчи бейтдә күнәшин чыхыб-бағма-

сына, сонунчу мисрада онун каннатдакы мөвгөжинэ ишара
едилмиш, лakin «анам бир оглан догуб» мисрасы ахтарыш
нетигамәтини бир аз да пәрдәләмишдир.
Бу һәлә һарасыдыр. Елә тапмачалар вардыр ки, чиспм
вә ја һадисәнин ады да, өзү дә, әләмәтләри дә онун ичәри-
синдә верилиб, јанылтмач сәчијјәси дашыјыр:

О һәдир ки,
Бир данам вар, кәјләди,
Кәјә дүшүб кәјләди,
Ағзы кәјлә сүрүнүр,
Ајаглары кәјләди?

Бурада дананын кәј чәмәндә отламасы тәсвир олунуб.

О һәдир ки, әмәр һәј,
Ат белиндә кәмәр һәј,
Кәјдә кәј гулун
Анасыны әмәр һәј!

Бу тапмачада исә кәј чәмәндә анасыны әмән гулун тәсвир
олунуб. Лakin бу тәсвирләр јанылтмач сәчијјәси дашыдығы
үчүн бир гәрар гәбул етмәк ишини ләнкидир. Белә тапмача-
ларын тапылмасы бадаһәтән олур вә јуморик күлүшә сәбәб
олур.

Тапмачаларла танышлыг, онун өјрәдилмәси шакирдлә-
рин өзүнүн тапмачалар дүшүнүб јаратмасы илә мүвәффа-
гијјәтлә тамамлана биләр. Бу, онларын тәлим һәјатында
мараглы вә унутулмаз хатирәјә чевриләр.

Мәгсәдимиз фолклор материалларынын тәдрис едилмә-
си хүсусијјәтләрини изаһ етмәк дејил. Јалныз ону гејд ет-
мәкдир ки, Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын, нағыл-
ларын, дастанларын, тапмача, атмача вә зәрб-мәсәлләрини,
ашыг јарадычылығынын тәфәккүр габилијјәтини инкишаф
етдирмәк, дүшүндүрмәк, идраки мараг јаратмаг имканла-
рындан ләјигинчә, бачарыгла истифадә етмәк күнүн вачиб
тәләбләриндәндир.

Азәрбајчан халгынын зәнкин јазылы әдәбијјат хәзинәси
дә кәнч нәсилдә евристик тәфәккүрүн инкишафы үчүн кениш
имканлар ачыр. Бу вахта гәдәрки тәлим тәчрүбәсиндә әдәбиј-
јат мүәллимләринин фәрди габилијјәтиндән асылы олараг
һәмим имканлардан мүхтәлиф шәкилдә истифадә олунмуш-
дур. Нәтичәдә бу вачиб мәсәләни һәјата кечирмәк иши та-
мамилә мүәллимләрин өз өһдәсиндә галмышдыр.

Тәдгигатлар кәстәрир ки, мүәјјән сәбәб инкишафа ва-
ил олмаг үчүн вәсит-әлар вә јени иш дүсәләри тапмаг ла-
зымдыр. Бизим фикримизә кәрә белә вәсит-әлартан бирин и-
драки тапшырыглардыр.

Мүасир педагожи әдәбијјатда идраки тапшырыглар
јени билликләрә вә ја јени тәфәккүр дүсәләриә јијәләнмәјә
кәтириб чыхарап дидактик вәситә кими бахыллар.

Әдәбијјат үрә идраки тапшырыглар халымаманы тар-
их боју јетишдирдәји әдәби сималарын дүшүнүлү, јарады-
чылығында гејүб һәлә етдији зарур һәјати проблемләри
мүстәғил сүрәтдә дәрк етмәјә имкан верир.

Идраки тапшырыглар гурулуш етибарилә мүәјјән
шәртләри, буна үјгүн суаллары вә һәлә дүсәләрини өзүндә
бирләшдирән тапшырыглардыр. Белә тапшырыглар һәр һә-
сы сәпәткәрин јарадычылығындакы сәчијјәни, мабујјәтәни
чәһәтләри шакирдләрин өзүнүн мүстәғил сүрәтдә дүшүнүб,
ахтарышлар апармагыны, мүәјјән нәтичәләре кәлмәжини ил-
зәрдә тутур. Биз бүтөв Азәрбајчан әдәбијјаты күрәү үрә
белә идраки тапшырыглар тәртиб етмишик. 1975—76-чы вә
1976—77-чи дәрә илләриндә VIII сифиләрдә Низами јара-
дычылығы үрә тәртиб етдијимиз идраки тапшырыглары
експериментдән кечирмишик. Экспериментләр Бақыман 179
№-ли, Сумгајытын 13, 14, 16, 17, Гасым Цемајиләвовун Дәли-
мәммәдли гәсәбә орта мәктәбләриндә 7 мүәллимин ишти-
раки илә 9 сифилдә, 267 мәктәбләнин әһәтә етмишидир. Экпе-
риментин мәзмүнү ашагыдакы гәјдәдә олмушдур:

Мүәллимләр Низамини һәјат вә јарадычылығыны,
«Хосров вә Ширин» әсәрини тәдрис едәркән бизим тәртиб
етдијимиз ашагыдакы идраки тапшырыглардан истифадә
етмишләр:

№ 1

Нә үчүн биз Низамијә һуманист шаир дејирик? Дәврү
вә јарадычылығы илә әлағәдар онун һуманизминин мәнасы-
ны изаһ едиш.

1 Бах: И. Лернер. Проблема познавательных задач в обучении и основам гуманитарных наук и пути ее исследования. В сб. «Познавательные задачи в обучении гуманитарным наукам». М. «Педагогика», 1972, сәһ. 23, М. Н. Скатики. Проблемное обучение. «Среднее специальное образование» ж., 1974, № 3 вә с.

Сән бир һума гушусай, шәрәфли иш көр, азба
 Аз је аз даншн, верма бир кимсәјә эзијјәт—дејән Н.
 замн шәрәф ва ләјагәти илә көрүрлү?

№ 3

Ширини мә'нәви әләми илә заһири көркәми арасында
 нә кими үйгүплүг олдугуну әсәрдән кәтирдийиниз мисаллар
 ла изафә едип.

№ 4

Мәһнәбану, Нөрмүз ва Ширин сурәтләрини шаһ кими мұ-
 гајисә едип. Оларын һансы үмуми чәһәтләри вардыр?

№ 5

Әввәлки нә сонрақы Хосрову мұгајисә едип. О нә вақт,
 нечә ва һансы әмәлләрин тә'сири илә дәјшиш?

№ 6

Низамини «Хосров ва Ширин» әсәриндә Хосровун һә-
 јатыны, ешг мәчарасыны тәсвир етмәкдә мөгсәди нәдир?

Падшаһын ишғәти хош ола, әнәр
 Отдан күл јеринә мин көвһәр битәр.
 Әлкәдә раһатлыг, боллуг олуркән,
 О јерин шаһыдан верәчәк ишпан.

сөзләри илә шаир нә демәк истәминидир?

№ 7

Шаир һансы чәһәтдән Фәрһады Хосрова гаршы гојур?
 Олары мұгајисә едип һансынын үстүн олдугуну көстәрин.

№ 8

Фәрһады бир әмәк адамы кими сәчијјәтләндирип, Низа-
 минин әмәкчи сурәтләри ичәрисиндә онун јерини мұајјән
 едип.

Һәдәт әрјәсәдәр һәр шәһәр үстүн
 Чәһәтләг чәһәтләг ән гәдәтләг кәтүн
 Дундәкә һәјәтләг јәтләг шәһәр нәдәт?
 Һәдәтләг чәһәтләг бир мұғәддәр?

Шаирин бу фикрини мәсләһәт һисәсини һәјәтләкә вәки-
 фәсини, кәчкәлијән мә'нәсини әјләмләшдирәк.

№ 10

Низами «Хосров ва Ширин» әсәриндә ичтиман әдәләт
 идәјәсини нечә ичкишәф етдирмишдир? Бунуқла әләгәдәр
 олараг әсәрин һансы јериндә һансы мұддәләтәр ирәти сүрү-
 лүр?

Көрүндүјү кими, тәшһирәтләрын үтү Низами јаралы-
 чылтынын үмуми чәһәтләри илә, сну дүшүндүрәк әсәс проб-
 лемләрдә (1, 2 ва 9-чу), јәддәси илә «Хосров ва Ширин» әсә-
 ринин идәјәси, образләри илә әләгәдәрдыр.

Мүәллимләр бу тәшһирәтләрын тәләкә просәсини
 мұтәләтиф мәрһәләриндә: шәрһ просәсиндә, бәлик ва бәча-
 рыгыларын мөһимләндирилмәсинә, мәннәмәсәјә һазарәт вә-
 ситәси, вә тәшһирәтләг кими тәтбиг етмишләр.

Тәшһирәтләг әләбијјәт дәрәҗәсиндә јазыты шәкиллә
 апарылмыш, шәкирдләри әтәвә јүктәмәмәк үчүн бир күндә
 онларын ән чөкү бирини дәрәдә, бирини илә едә һәлә ет-
 мәк тәшһирәтләмишдир. Тәшһирәтләг мұәллимләр тәрәфин-
 дән чидди сурәтдә јокланылаб јакшы нүмунәләр тәјмәт-
 ләндирилмишдир.

Мүвәфғәгијјәтләрин көмијјәт вә кәјфијјәтчә мұгајисәси
 шәкирдләрин идрәки ичкишәфинин әјдән мәнзәрәсини мұ-
 әјјән етмәјә имкан вермишдир.

Контрол синифләрдә бу идрәки тәшһирәтләрдә гојулан
 мәсәләләр бәрәсиндә суал-чәваблар апармышыг. Ашағыда
 сәчијјәви сәһбәтләрдән бирини веририк:

М.—Нә үчүн биз Низамијә һуманист шаир дәјирик?

Ш.—Она көрә ки, Низами инсаны һәр шәјдән јүксәк
 тутур, инсан ләјагәтини чөк кәвәл гәјмәтләндирип.
 О көстәрир ки, һәр шәј инсан үчүндүр, чанлыларын
 ән шәрәфлисә олаи инсан һәр заман өз шәрәфини
 сахламалыдыр.

М.—Мөкәр башга сәһәткарлар инсан дәҗагәтиниң, инсан шәрәфиниң гижмәтләндирмиләрми?
Ш.—Әлбәттә, гижмәтләндирләр. Анчаг Низамидә бу даһа габарыгдыр.
М.—Бу габарыгдыгы нә илә изаһ едә биләрсиниз?
Ш.—...Чәтһиллик «әқирәм».

Башга контрол сифиләрдә апардыгымыз сәһбәтләрдә шакирдләр Низаминиң инсан дәҗагәтиниң, шәрәфиниң уңа тутуң бәҗүк һуманист олдугуну играр етмиш, онун һуманизмниң мәнасыны әдаләтли шаһ сурәтләри, мүсбәт гадын сурәтләри җаратмасы илә изаһ етмишләр. Үмумиҗәтлә, контрол сифиләрдә апарылан сәһбәтләр көстәрир ки, шакирдләр шаирини һуманизмниң һәҗати көкләрини вә мәнасыны дәрк едә биләмәмишләр.

Анчаг експериментал сифиләрдә шакирдләр еҗип суала идраки тапшырыг әсасында (Нә үчүн биз Низамидә һуманист шаир деҗирик? Дөврү вә җарадычылыгы илә әләгәдар онун һуманизмниң мәнасыны изаһ едип) даһа долғун чаваб вермишләр. Белә чаваблардан бир нечәсинә диггәт җетирәк:

1) «Низами бәҗүк һуманист шаирдир. Онун һуманизм әсасән зүлмә вә зүлмкар шаһларә нифрәтиндән, әмәкчи инсанларә мәһәббәтиндән доғур».

2) «Низами әсәрләриндә зәһмәткеш халга, садә әмәк адамларәна бәҗүк һөрмәт дуҗулур. Шаир һөкмдарын әдаләтсизлиҗини, вәһшилиҗини көрүр, халгың һалына ачыҗырды. Демәли халгың рифаһыны җүнкүлләшдирән әдаләтли шаһ образларә җаратмасы. ичтиман бәрабәрлик идеҗасы да шаирини халга мүнасибәтиндән доғур».

3) «Низами җарадычылыгында кешиниң әмәкчи халгың—шәһәр вә кәнд җохсулларынын дүңҗакөрүшү, истәк вә арзулары верилмиш вә зәһмәткеш күтләләрини мәнафеҗи мүдафиә едилмишдир. Онун һуманизм халга бағлылыгындан доғур».

4) «Низами җарадычылыгында дәрһи һуманизм вардыр. Бу, дүңҗада бүтүн мадди немәтләрини җарадычысы олан зәһмәткешләрә бәҗүк рәғбәтиндән, зүлмкар вә истисмарчы сифиләрә нифрәтиндән доғур. Низами көстәрир ки, инсан нә гәдәр җүксәк мөвгедә олса да, башгаларына зүлм етмәмәли, фираванлыга чалышмалыдыр. Лакин инсан хошбәхтли-

җи өзкәләрини һесабына деҗил, өз бачарыгы сәҗи вә әмәҗи илә әлдә етмәлидир».

5) «Низами даһи халгың һәҗати мәнафеҗини, халгың хошбәхтлиҗини дүшүнән сәһәткар олмушдур. О феодал өзбашыпалыгына, шаһларын, һаким сифиләрини зүлм вә истисмарына гаршы чыхмыш, зәһмәткеш халгың азадлыг, бәрабәрлик вә хошбәхтлик уғрунда мүбаризәҗә чағырмышдыр. Онун әсәрләриндә инсаның гүввәсинә, онун хошбәхт кәләҗәсинә бәҗүк иннам вардыр. О, халга үзүнү тутуб деҗир:

Ниңә алчагларә боҗун әбирәи?
Оҗунчаг олурсаң намәрдләрә сәи?
Ниңә сәи боҗуна мин җүк ашырсаң?
Залымың зүлмүндән разы галырсаң?
Тыкан төк чиниңдә тут җарагыңы,
Онда гучагларә күл җарнагыңы».

Көрүндүҗү ки, идраки тапшырыглар шакирдин дәрәҗәлик чәрчивәсиндә дүшүнмәкдән хиләс едир, ону мүстәһил ахтарыш апармага, өз рәҗини, өз фикрини сәҗләмәҗә истигамәтләндирир.

Педагогларын играр етдиҗинә көрә тәфәккүрүн иккишафында идраки тапшырыглар һәһки бәҗүк рол оҗнаҗыр. һәһта һуманитар фәһләрини тәлимни просесиндә җарадычы тәфәккүрү башга вәһтәләрлә формалашдырмаг мүмкүн деҗилдир.¹

Тәфәккүр реал сурәтдә тапшырыгларын һәһли ки ми һәҗата кечирилир;² мүәҗҗән мәлуматы бу күн мүәдлимниң иштиҗиндән ешидиб, евлә дәрсликдән охумаг вә сабаһ еҗинлә тәқрар етмәклә тәфәккүр формалашмаз.

Бүтүн җухарыда деҗиләнләрдән белә бир аҗдын нәтиҗә чыхыр ки, һәм әдәбиҗат дәрсликләриниң өзүндә, һәм дә тәҗдиди просесиндә ганун оларәг идраки тапшырыгларә, онун һәһлиңә җер вермәк күнүн вәһиб тәләбләриндәндир.

1. Бах: И. Җ. Лернерин көстәрдиҗимиз әсәри.
2. К. А. Славнаҗа. Детерминаҗия просеса мышлениҗа. Сб. «Исследованиҗе мышлениҗа в сов-коҗ психологиҗе». М., «Наука», 1966. сәһ. 210.

ӘДӘБИ ТӘЛӘФФҮЗ ВӘ ИНТОНАСИЈА НОРМАЛАРЫНЫҢ АШЫЛАНМАСЫНДА ИСТИФАДА ЕДИЛӘН ДИДАКТИК МАТЕРИАЛЛАР

(Техники вәситәләрнн тәтбиги үзрә)

Надир АБДУЛЛАЈЕВ
педагогик елмләр вәминәди,
В. И. Ленин ад. АПИ-ннн досенти

Техники вәситәләрнн тәтбигинә әсәсләнән тәлимдә бир сәйра дидактик материаллардан истифада олунур ки, онлардан бәзиләри нитг иккишафы, хусусән әдәби тәләффүз вә интонасија нормаларынын ашыланмасы бахымындан олдуҗа чә жарарлыдыр. Белә дидактик материалларын бир нечәсн һаггында тьса бәһс ачаг.

1. Нумунә характерли дидактик материаллар

Бунлар әдәби тәләффүз вә интонасија нормаларына рияјәт едилмәклә лентә јазылмыш дидактик материаллардыр. Белә дидактик материаллар форма етибарилә икки чүр тәртиб едилир: граммофон вә магнитофон јазылары шәклиндә. Көрүнүдү ки ми, һәр икки форма аччаг электроакустикаја әсәсләнур. Бүтүн бу мәгсәдлә јазылмыш валлара дахил олан дидактик материаллар нумунә ролу дашыјан сәсләндирилмиш мәнбәләрдир. Азәрбајчан әдәбијјаты материаллары әсасында һазырланмыш фономүнтәхәбат ән јакшы сөз үстәларынын ифасында јазылдыгындан, онун орфоэпик тәләффүз вә интонасија нормаларынын мәннмсәдилмәсн үзрә апарылан ишләр силәсләсиндә әһәмијјәти хусусилә бөјүкдур. Фономүнтәхәбат монологичи вә диалогичи нитг үчүн зәнкин материалара малик олдуғу ки ми, драматик данышыг формасы үчүн дә зәнкин материал верир. Бурада аруз вәзнини мелодикасына аид С. Нәчәфовун вә М. Садыхованын ифасында еталон сәвијјәсиндә граммофон вал јазылары да вардыр. Буну һечә вәзни, сәрбәст вәзни һаггында да демәк олар.

Әдәби тәләффүз вә интонасија нормалары ашыламаг мәгсәдилә Азәрбајчан дили материаллары әсасында да белә граммофон вал јазылары һазырламаг олар. Бу чүр фономүнтәхәбат һәмни мөвзу үзрә техники вәсаит тәтбиг етмәк

јолу илә апарылан ишләрин мәзмунуна таһа јеткә олур ки, бу да тәлимни сәмәрәсннн хәјли артырыр.

Магнитофон јазылары шәклиндә һазырланмыш нумунәләрин ән чох күтләвиләшмиш формасы сәсләндирилмиш еталонлардыр. Бунлар ән јакшы тәләффүз вә интонасија мәзмунуна мұвафиг интонасија чаларыгларына рияјәт етмәји бачаран шәхсин ифасында јазылур, хусуси комиссия тәрәфиндән бәјәнвилдикдән сонра еталон олмаг «һүгүғу» газаныр. Белә еталонлар лентә бир дөфә јазылур вә узун заман силәсмир. Һәмни еталонлары 6-7 илдән бир јәни лентә көчүрмәк ләзим кәлир.

Еталон ролуну ифәлә едән нумунәләр фонем, морфем, синтагм, контекст формасында ола биләр. Азәрбајчан дилинин практик курсунда тәләффүз вә интонасија мәсәләләрини өјрәдүркән сөздән, сөз бирләшмәләриндән, чумлә вә мәнләрдән ибарәт сәсләндирилмиш еталонлар һазырлавыр. Муәллим белә дидактик материаллардан истифада едәркән һаггысында ашагыдакы мәсәләләри гоја биләр: а) шакирдләрин дигтәтини нумунәви тәләффүз вә көзәл интонасијаја чәлә етмәк; б) белә нумунәләр үзәриндә шакирдләрин тавшырыгылы вә тавшырыгысыз мушәһидәсини тәшкил етмәк; в) онларын һәм фәрди, һәм дә мүстәгил (сншиф-дәрс системиндә вә евлә) ишләмәләрини едил олмаг; г) шакирдләрин јарым-јарадучу фәалијјәтләрини тәлим етмәк вә с.

2. Билаваситә ишлә етмәк үчүн дидактик материаллар.

Бу гәбилдән олан дидактик материаллар мәктәб фонетикасынын әсасыни тәшкил едир. Тәләффүз вә интонасија тәлимнн мәгсәдилә бу сәријадан һазырланан дидактик материаллар сәсләндирилмиш чалышмалардан вә сәсләндирилмиш илмла јазылардан ибарәт олур.

Мәктәб тәчрүбәсиндә һәм форма, һәм дә мәзмунча мүхтәлиф олан сәсләндирилмиш чалышмалардан истифада едилир. Бунлардан бир нечәснни нумунә көстәрәк.

а) **Фонограмла орфограмы фәргләндирмәк мәгсәдилә тәтбиг олунан чалышмалар.** Белә чалышмалар мүәјјән тәләффүз нормалары һаггында мәлүмат верилдикдән сонра системә дахил едилир. Әдәби тәләффүз нормалары әсасында лентә јазылмыш мәтн охунур. Шакирдләр бу заман дүзкүн дејилиши илә јазылышы арасында фәрг олан сөзләри сечиб онлары орфографик гәјдалара әсәсн јазырлар. Чалышманын шәртинә әсәсн белә сөзләр бир, икки вә даһил

чоҳ гайданы эҳатэ едэ билар. Лакин тэчрүбэ көстэрир ки, чалышма ешиф дэре системиндэ фронтал апарылырса, иккн. дэн артыг гайдаја риајэт етмөк мүмкүн олмур. Шакирдлэр икиден артыг гайданы эҳатэ етмөли олдугда, сөзлэрин бэ. зилэри онларын нэзэриндэн гачыр, сөһвлэрин миғдары ар. тыр. Оиэ көрэ дэ чоҳ тэлэффүз гайдасыны эҳатэ едөн ча. лышмаларын фронтал ичрасы мәсләһәт көрүлмүр.

Лакин бурадан белэ бир нәтичэ чыхмамалыдыр ки, икиден артыг тэлэффүз гайдасыны эҳатэ едөн чалышмалар. дән үмүмијјәтлә истифадэ едилмәмәлидир. Шәрти даһа чоҳ орфоеник гайданы эҳатэ едөн сәсләндирилмиш чалышмалар мүстәвил ичра етмөк үчүн әлверишлидир. Шакирд фоногра. мы истәдији гәдәр динләјир. Онун әдәби дејилиши илә ја. зылышы арасында фәрг олан бүтүн фактик материалы нә. зәрлән кечирмөјә. фонограм үзәриндә фикри әмәлијјат апар. маға ичканы олур.

б) Фонограмын тәсһиһ едилмәси илә әлагәдәр чалыш. малар. Мәтн гүсурлу тэлэффүзлә лентә јазылыр. Шакирд. ләр мәтһи орфоеник нормалара әсәсланараг тәсһиһ етмөли олурлар.

Вахитлә дидактикада белэ бир мүддәә ирәли сүрүл. мүшдүр ки, шакирдлэри сәһв тәртиб едилмиши вәсант үзә. риндә ишләтмөк мәнфи нәтичә верир. Бу мүләһизәни ирәли сүрәнләр белэ бир чәһәти әсәс көтүрүрдүләр ки, сәһв сурәт. ләр шакирдлэри һафизәсиндә өзүнә јер тапыр, сонра да исләһ едилмәси чәтһи олан әнкәлә чеврилир. Һәмһи мүлә. һизә узун заман сәһвлэри шакирдләр тәрәфииндән тәсһиһ. һиһ бурада көстәрилән формасындан истифадәни мүәлли. һиһ методик ишләр арсеналындан сыхышдырыб чыхара билмишидир. Һалбуки електроакустиканын тәтбиғи илә апа. рылан експериментин нәтичәсини тәһлил едәркән ајдын олду ки, белэ дидактик материаллар сәсләндирилдикдә оп. тималь сәмәрә верән вәсант гәдәр еффектли олур.

Бу чүр сәсләндирилмиш мәнбәләр үзәриндә шакирдлэ. рин иши белэ тәшкил олунур: онлара норматив тэлэффүзүн позуаумуш олдуғу мәтн верилир. Шакирдләр мәтһи динлә. јир, гүсурлу тэлэффүз олунмуш сөзлэри мүшаһидә едир. ләр. Сонра исә онун дүзкүн формасыны магнитофон ленти. нә «диктә едиб» өз тэлэффүзлэрини нәзәрдән кечирирләр.

Белэ чалышмалар шакирдләрдә өзүнүн вә башгасынын иттиғинә һәссаслығы артырыр, онларда динләнилән нитгә

әдәби дејилиш вә нитонасија бәхһиминдә тәғһиди мүна. сибәт јарадыр ки, бууи тэлэффүз вә нитонасија ишләрлә. рынын мүвәффәқијјәтлә мәнһисәдилмәси ишиндә бәдк әһ. мијјәти вардыр.

в) Имла характерли сәсләндирилмиш дидактик чалыш. малар. Бурада анчаг өјрәдичи сәсли имла нәзәрлә тутулур. өјрәдичи сәсли имланын гаршысында конкрет мәгсәд гәју. лур. Белэ имлалардан јени кәсб едилмиши билликлэри бача. рыға, еләчә дә бачарығлары вәрдиниләрә чевәрмөк мәгсә. дилә истифадә едилир.

Имланын көстәрилән мәгсәдлә апарылан сәсләндирил. миш нөвү ејһи типли имланын әһ'әнәви ичрә формасындан фәргләнир. Әһ'әнәви јолла өјрәдичи имла апарыларкән мүәллим нәзәрдә тутдуғу материалы шакирдләрлә мүзәвирә едир, онун башлыча характерини онлара хатырладыр. Сон. ра мәтһи охумағла мүәллим јаздырылачаг парчанһи мазму. ну илә шакирдлэри таныш едир, чәтһи сөзлэрин дүгәти мә. насыны ајдынлашдырыр. Бууи ардынча мәтһи чүмлә-чүмлә диктә едилир, шакирдләр ешитдиклэрини јазырлар. Бу за. ман мүәллим истәдији шәкилдә дозалар дүзәлдир, сөзлэри. ифадәлэри вә чүмләлэри өзүнә даһа тәһиһ көрүнән оху. тәрзи илә тэлэффүз едир. Бурада мүәллим норматив тэлэф. фүздән даһа чоҳ һәрфи дејилишә үстүнлүк верир. Һалбуки сәсләндирилмиш имла даһа чоҳ тәһиһ педагоғи шәраит јарадыр, тэлэффүз нормаларынын позуаумасы һалларына јол вермир. Имланын бу формасы мүәллимин мүдахилә елә билмәдији бир шәраитдә ичра олунур. Бурада мүәллим ан. чаг имланы идарә едир. Имланын мәтһи елми чәһәтдән әсәс. ландырылмыш дозаларла норматив тэлэффүз вә нитонасија чаларлығларына риајәт едиләрәк магнитофон лентиндә консервләшдирилир. өјрәдичи имланын сәсләндирилмиш мәтһи тә'лим просесинин әсәс компонентләриндән бирини дә әвәз едир. Белэ мәтһин әһ'әнәви формасы һәм мүәллим, һәм дә шакирд үчүн чап-график шәкилдә вәсант идисә, һәмһи нөв имланын јени формасы (сәсләндирилмиш имла) мүәл. лимлә вәсантһи бирләшдирир, онларын бирликдә көрдүјү ишин даһа еффектли ичрасына сәбәб олур. Бу чүр сәслән. дирилмиш имлаларын һесабына педагоғи просесдә тәкчә шакирд галыр, мүәллимин ишини вә чап-график материал. лары тә'лим техникасы әвәз едир. Ону да гејд едәк ки, белә

интонацияны өзгəртлənməsi, лəntə jəzəlməsi, ичрасы вə с. м. у. алтынмдəн бəyк сəт тəлəб едир.

3. Бачары вə вəрдншлəрнн жаранмасына хидмəт едəн сəслəндирилмиш дидактик материаллар. Белə дидактик материаллар оксəр йалларда магнитофон жазысы, бə'зи йалларда вəо граммофон илэи шəклнндə йазырланыр. Граммофон жазылары анчаг мəркəзлəшмиш йолла йазырландыгды бə мəгсəд үчүн жарары йесəб едилə билəр.

Нормалы тəлəффүз вə интонация чаларлылары үзрə бачары вə вəрдншлəрнн жаранмасына хидмəт едəн сəслəндирилмиш дидактик материаллар өнн гəйдəя анд бир-бирини ардынчə үзүмүш сəслəндирилмиш мənбəлəрдир. Белə мənшлəр үзрə апарылан чалышмалар өз ичра формалары бахымындан өн'өнөнн методикадакы чалышмалардан йесəслы сурəтлə фəрглəнир. Фəрг анчаг йəминн мətнлəрнн йесəслəн гəдəр тəкрар сəслəндирилмəк ймканыша малнк олмашында дəрилдир. Бу гəбилдən олан чалышмаларын өн'өнөнн формасы сəслəрн охујуб онлар үзəрнндə мұвафиг эмəлијјат апармага шəрант жарадырса, онларын йени йеулла ичрасы сəслəрн йəм охумага йəм дə динлəмəјə, сонра йесə онларын үзəрнндə тəлəб едилəн эмəлијјат апармага ймкан верир. Дејилмилəрн йахшы тəсəввүр етмəк үчүн белə бир мұгајисəни апармагə фəјдалы олар Ә. йагвердијевнн «Мирзə Сəфəр» йекајəсən чап-график шəклнндə шакирдə верилир. О, бу йекајəсən тəсəввүрүндə жаратдыгы сурəтлəр əсасында йекајəсənн мəзмунуну дəрк етмəлидир. Белə охуда шакирд сурəтлəрнн өзүнəмəхесуе данышыгына, тəлəффүз тəрзннə, интонацияларына вə с. лəзыми гəдəр диггəт верə билмир. Йəминн йекајə магнитофон лəнт жазысында Мирзага Әлијевнн, йахуд граммофон валы шəклнндə Мустафа Мəрдановун ифасында шакирдлəрнн йетифадəсннə верилдикдə йекајəдəки сурəтлəр тонфилм формасында йарымчанлы адамларə чеврилдирлəр.¹ Бу кейфијјəтнн жаранмасында сəслəндирилмиш мətнлəрнн сəмərəлијјəти чап-график формада верилəн йəр чүр дидактик материалларла мұгајисəдə олдугча үстүндүр. Әдəбн тəлəффүз вə интонация нормаларынын ашыланмасына хидмəт едəн сəслəндирилмиш мənбəлəр шакирдлəрнн мұстəмла фəалијјəт кəстəрмəсн бахымындан да фəјдалы-

¹ Онлара таманылə чанды адамлар о заман дəмəк олар ки, шакирдлəр йəм дə йəминн сурəтлəрнн кəрмəк ймканына малнк ола билсин.

дыр. Белə ки шакирд əввəлчə еталону əсəс кəтүрəрəк сəз вə йа чүмлəни тəлəффүз едир, сонра йесə бу иш еталонсуз ичра олунур. Ишнн сонракы етапында мұхтəлиф ишрəлəрə əсəсənн шакирд өз тəлəффүз вə охусуну «идəрə едир». йеч бир əлапə кəмəк олмашан чалышманы лəнтə кəчүрүр. йну йенидən сəслəндирəрəк ичраны тəрзннн, кейфијјəтннн йохлайыр. Бу иш сəслəндирилмиш мənбəлəрлə апарылдыгда даһа чох материалə əсəслəнмаша шəрант жаратдыгы, йəм дə йесəслəн гəдəр тəкрары тə'мин етдијн үчүн чох сəмərəли йесəб едилир.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИНДƏН ТƏКРАРЫ НЕЧƏ АПАРЫРАМ

Чавад МƏММƏДОВ

Əли йајрамлы шəхəр 9 №-ли мəктəбин мұəллими

Азəрбајчан дилиннн тəдрисинə бүтəвлүкдə нəзəр йетирдикдə кəрүрүк ки, өјрəдилəн йəр бир мəвзу, йəр бир гəйдə шакирдлəрə йени билнк вермəклə йанашы, сонра кечилəчəк мəвзуларын өјрəдилмəси үчүн дə зəмин йарадыр. Даһа доғрусу, бу фəнн үзрə кечилəн ајры-ајры мəвзулар бир-бирнн илə билəваситə əлагəдардыр, зəнчир йəминн бир-бирнн илə бағлыдыр. Мəсəлəјə бу чүр йанашдыгда нəзəрə алмалыјыг ки, Азəрбајчан дилиннн өјрəтмəк йалныз күндəлик кечилəн мəвзуларын мəнинсəдилмəси илə мənдуллаша билмəз. Йəр йејдən əввəл она кəрə ки, дил дəрслəрн шакирдлəрə мұвафиг бачарыг вə вəрдншлəрн ашыламасы илə фəрглəнир. 20 илдən арты педагожи тəчрүбəмдən бу йəтннчə кəлмишəм ки, Азəрбајчан дили курсуну там шəклдə тəкрарсыз, йəм дə мүнтəзəм вə чиддн тəкрарсыз өјрəтмəк мүмкүн дејил. Бу «билнк зəнчириннн» йəр бир йалгысы елə мəпкəм олмалыдыр ки, гырылмасын. Бу «йалгалары» вактында йохлајан, зəифлəриннн, мəпкəмгəдən, «зəнчирин» там бүтəвлүјүнү тə'мин едəн йалныз вə йалныз тəкрардыр. «Тəкрар билијин анасыдыр» дəјən бəјүк педагог К. Д. Ушинскинин бу мұдрнк фикри, мənə елə кəлир ки, биринчнн йəвбədə дил дəрслəриннə анддир. Она кəрə дə мən IV—VIII синифлəрдə Азəрбајчан дилиндən тəкрарə бəјүк əһəмијјəт верир вə буну сəмərəли тəшкил етмəјə хүсуен диггəт йетирирəm.

Мən тəкрары мұхтəлиф формаларда апарырам. Бунлардан бирн күндəлик тəкрардыр.

Шакирдләрден бири карточканы бу чүр долдурур.

Шакирдин ады вә фамилиясы	Фәрәхов Рәчәбәли	синиф	IV
---------------------------	------------------	-------	----

1. **Ягышмаг** сөзүнүн синонимия тап вә һәр ики сөзү чүмлөдә ишләт. Дүзәлтдигин чүмлөләрдән бирини синтактик тәһлил ет. Ягышмаг — топлашмаг.

мүб. з. хәб.

1. Колхозчулар клуба ягышдылар.
2. Ушаглар мејданчаја топлашдылар.

Бир нечә иллик тәчрүбәдән мүүјән етмишәм ки, шакирдләр табели мүрәккәб чүмлөләри мәншәмәкдә чәтинлик чәкирдләр, чох вахт будаг чүмлөләри бир-бири илә гарышдырырлар; мәсәлән, тамамлыг будаг чүмләсини мүбтәда будаг чүмләси һесаб едир вә јахуд әксинә. Табели мүрәккәб чүмлөләри онларын синонимләри олан тәркибләрлә әвәз етмәјә аид чалышмалар апармагын бу чәтинлији арадан галдырмагда хүсуси әһәмијәти вардыр. Бу чүр чалышмалар һәм дә шакирдләрлә үслуби вәрдишләрин инкишаф етдирилмәсинә көмәк едир. Профессор В. И. Лебедев бу һагда јазыр: «Синтактик синонимләрлә шакирдләрин билијини зәнкинләшдирмәкдән өтрү онлара систематик олараг бир конструксияны дикәри илә әвәз етмәјә аид чалышмалар вермәк ләзимдыр ки, бундан үслуби мәгсәдләр үчүн истифадә едә билсинләр» (Преподавание грамматики в школе, Ленинград, 1974, сәһ. 25).

Мән VIII синифдә «Мүрәккәб чүмлә» бәһсинин тәдрисиндә бу чәһәтә хүсуси диггәт јетирир вә карточкалардан истифадә едирәм. Мәсәлән, тамамлыг будаг чүмләсини онун синоними олан садә чүмлә илә әвәз етмәјә даир карточкалар һазырлајырам. «Тамамлыг будаг чүмләси» (§ 60) мөвзусуну кечәркән дәрсин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә карточкалары шакирдләрә пајлајырам. Ашағыда һәмин карточкалардан биринин схеми илә таныш олаг.

Карточкада тәләб олунур ки, шакирд верилмиш чүмләни онун синоними олан садә чүмләјә чевирсин; садә чүмләни синтактик тәһлил етсин вә мүрәккәб чүмләнин нөвүнү кәстәрсин:

Асиф ешитмишиди ки, көзләри атасынын көзләринә охшајыр. (ч. Әлибәјов).

Шакирд Р. А. һәмин карточканы бу чүр долдурушду.

Шакирдин ады вә фамилиясы	Рәһман Асланов	синиф	VIII
---------------------------	----------------	-------	------

1. Верилмиш чүмләни онун синоними олан садә чүмләјә чевир. Садә чүмләни синтактик тәһлил ет вә мүрәккәб чүмләнин нөвүнү кәстәр.

баш чүм.

там.

буд. чүм

Асиф ешитмишиди ки, көзләри атасынын көзләринә охшајыр. мүб.

там

хәб.

Асиф көзләринин атасынын көзләринә охшадыгыны ешитмишиди.

Полиетилен карточкалардан Азәрбајчан дилиндән ајры-ајры бәһсләрә һәср едилмиш тәкрат дәрсләриндә истифадә етмәк даһа фајдалыдыр. Чүнки бу јолла шакирдләрин биликләриндәки кәсир чәһәтләри асанлыгла мүүјәнләшдирмәк олур. Карточкалардан истифадә тәһлимдә фәрдиләшдирмәјә имкан јарадыр.

Карточкалардан истифадә етмәнин сәмәрәли нәтичәсини ашағыдакылары гејд етмәк олар:

1) карточкалардан истифадә етдикдә дәрсин ефектлији артыр;

2) дәрсдә билијин јохланылмасы вә мөһкәмләндирилмәси илә бағлы һәр һансы мәрһәләдә бундан истифадә етмәк олур;

3) вахта гәнаәт етмәјә бөјүк имкан верир;

4) карточкалардан истифадә заманы мүүллим шакирдләрин үмуми билик сәвијәсини мүүјән етмәклә јанашы, ајры-ајры ушагларын бурахдыглары сәһвләри вә билмәдикләрини дә өјрәнир, тәһлим процесини фәрдиләшдирмәјә шәраит јараныр;

5) бу чүр карточкалар мүүллимин әмәјини јүнкүлләшдирир; бир дәфә һазырланмыш карточкадан узун мүддәт истифадә етмәк мүмкүн олур.

САДЭ ЧҮМЛЭНИН НӨВЛЭРИ МӨВЗУСУНА АИД БИР ДƏРСИН ТƏШКИЛИ

Вагиф ГУРБАНОВ

Азербайжан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Кечмиш дəрсин мөвзусу: «Бүтөв чүмлэ». Јени дəрсин мөвзусу: «Јарымчыг чүмлэ».

Бу дəрсин мэгсəди шакирдлэрэ јарымчыг чүмлэ һаггын-да нээри билик вермэк вэ онлара һəмин типли чүмлэлəрдəн өз нитглəриндэ мүстəгил шəкилдэ истифадэ етмэк бачарыг вэ вəрдиши ашыламагдыр.

I. Кечмиш дəрсин сорғусу ев тапшырыгынын — 152 нөм-рəли чалышманын јохланылмасы илэ башланыр. Шакирдлəрин һэр бири (чəми 10 шакирд) бир чүмлэ охумагла кениш чүмлэлəрлэ мүхтəсэр чүмлэлəрин фəргини изаһ едир, мүəл-лим онларын чавабларыны гижмэтлэндирир.

II. Дəрсин икинчи мəрһəлəсиндэ кечмиш дəрслэ јени дəрс арасында мənтиги əлагэ јаратмаг үчүн ашағыдакы чүм-лэлəри мұвафиг нөвлэрэ кəрə групплашдырмаг үзəриндэ иш апарылыр. Бу мэгсəдлэ саллофан кағыз үзəринə јазылмыш (5 нүмунəдəн ибарət) мəтн кодоскоп васитəсилə экранда нү-мајиш етдирилir.

1) Шакирдимиз Лалə Гулијева техники-пешə мəkтə-бини бу ил гуртарыр.

2) — О нечə охужур? — Ə'лачыдыр.

3) Гəзетлəрдə тарла гəһрəманларынын парлаг гələбə-лəриндəн јазырлар.

4) Комсомолчу. Взвод командири. Лейтенант.

5) Дүнən республика партија фəалларынын јығынчагы олду.

Шакирдлəрин əксəријјəти 1-чи чүмлəнин бүтөв, үчүнчү чүмлəнин гəјри-мүəјјən шəхсли, дəрдүнчү чүмлəнин шəхссиз чүмлэ олдуғуну дүзкүн мүəјјəнлəшдирирлэр. Лакин икинчи чүмлəнин нөвү үзəриндэ мұбаһисə башланыр. Кимиси ону адлыг чүмлэ, кимиси мүхтəсэр чүмлэ вэ кимиси дə суал чүм-лəсинə анд едир. Јарадылан проблемли вəзијјət јени мөвзунун тəдрисинə шакирдлəрдə мараг ојатмагы тəмин едир.

III. Мүəллим изаһ едир ки, 2-чи чүмлэ (—Ə'лачыдыр) јарымчыг чүмлəдир. Дикəр чүмлэ типлəриндəн фəргли ола-раг, кəрүндүјү кими, өзүндəн əввəlки чүмлəдəн (—О нечə

охужур?) асылыдыр. Белə чүмлэлəр, адəтəн, сəлларə алы-нан чаваблардан ибарət олур.

Сонра мүəллим кичик бир рабитəли мəтн дигтə едиб јаздырыр.

- Зүлəјхə, тəјјарəдəн нэ кəрүрдүи?
- Чөллəри, евлəри, дəнизи...
- Дəмир Јолуну, електрик гатарыны нечə?
- Јох.
- Бəс дəнизлэ балыгчылары кəрүрдүмү?
- Хейр, Јолдаш командир.

(З. Сејидмəммədова)

Верилмиш тапшырыг ки мэгсəди һəјата кечирир: əввəl-лən, шакирдлэр өјрəнирлэр ки, јарымчыг чүмлэлəр һəмишə диалог шəклиндэ тəзəлур едир; икинчиси, о, хүсуси интона-сијаја малик олур вэ үчүнчүсү, чавабдан ибарət олдуғу үчүн јазыда өзүндəн əввəl тирэ ишарəsi гојулур. Бу заман мүəл-лим белə бир суалға шакирдлəри дүшүмəјə гəһрəк едир: јарымчыг чүмлэлəр һансы чүмлэ үзүндəн ибарət олур?

Суал јазы тахтасында јазылыр. Чаваблар мүəллимни гəнə етмəдикдə шакирдлəрин дигтəли «Јарымчыг чүмлэлəрин нөвлəri» адлы чəдвələ јөнəлдир.

Јарымчыг чүмлэлəрин нөвлəri	Нүмунələr
1) Мүбтəдəдəн ибарət...	— Күллəри ним сулајыр? — — Күлэр.
2) Хəбəрдəн ибарət...	— Атап пəниди? — Заводда фəһ- лəдир.
3) Тамамлыгдан ибарət...	— Ким ахтарырсан? — Шаири.
4) Тəјјиндəн ибарət...	— Нэ гəдэр ағач əкмисини? — 200.
5) Зəрфлиндəн ибарət...	— Ушаглар һарадан тапылды- лар? — Танкын ичиндəн.
6) Бəли, јох, хейр, əлбəттə вэ с. сəзлəрдəн ибарət...	— Губаја кетмисən? — Бəли. — Гүсарда олмусан? — Хейр. — БАМ һаггинда мə'луматыныз вар? — Əлбəттə.

Бу чəдвəl шакирдлəри јарымчыг чүмлэлəрин нөвлəri илэ даһа јахындай таныш едир, онлары белə нүмунələrə уј-ғун башга чүмлэлəр гурмагда фəаллашдырмаға кəмək кəс-тəрир.

Даһа сонра мүəллим синфи 4 група бөлүб онлара дəјир: —Ушаглар, I вэ II груп, III вэ IV групу спесифик дил һади-

сөзлөрдөн, III вэ IV групп неэ I вэ II групп адаби материаллардан (хүсусэн «Бир кэичин манифести» повестиндэн вэ «Гафурун тэбн» повестиндэн) «имтаһан» етсинлэр.

Мүәллим бир нечэ нүмунэ көстөрмөк үчүн ашагыдакы мәтнн колоскоп наситаслаа экранда нүмажиш етдирир.

1) Фе'ли сифатда фе'лаа сифатни һансы мүшторөк хасселәри өзүнү көстөрүр?

2) О, бу шахэ авазлижиндэн сонра нэ заман веркүл ишләсн гојулуур?

3) Гафур киминлә мөһкөм доет иди? Мүәллим суал-чавабларын дәгиг, ајдын ифада олуишмасына назарат едир. Јери калдикчэ дузалишлар верир. Сонра буилардан бәзиләрини јаза тахтасына (шакирдләрнн өзләринн) јаздырыр, һәм дә онларын дәфтерләрннә көчүртдүрүр. 153 нөмрәли чалышманы орта вэ зәиф сөвијјәли шакирдләра ичра етдирир.

Буилан сонра мүәллим сифа белә бир суал верир: —

—Ким жарымчыг чүмләләрлә адлыг чүмләләрнн охшар вэ фәргән чәһәтләрнн көстөрәр?

Бүтүн сивиф дүшүнүр, шакирдләрнн чаваблары динләнилир. Мүәллим онлары системләшдирмөк үчүн ашагыдакы суаллардан истифада едир:

1) Адлыг чүмләдә һансы үзв иштирак едир?

2) Бәс жарымчыг чүмлә һансы чүмлә үзвләрнндән ибарат олур?

3) Адлыг чүмлә тәктәркибли, јохса чүттәркибли чүмләдир?

4) Бәс жарымчыг чүмлә? Суаллар белә бир пәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, жарымчыг чүмләләр һәм тәктәркибли вэ һәм дә чүттәркибли ола биләр. Бу, суал чүмләсиндән асылыдыр. Мүәллим нүмунә көстөрир. Мәсәлә: 1) —Дәрсә нэ вахт һазырлашарлар? —Вахтыннда (тәктәркибли).

Һәмни просәдә мүәллим сивфин таршысына белә бир суал гојур: бәли, хејр, јох... сөзләри һансы нитг һиссәсидир?

Шакирдләр чаваб верирләр ки, бәли, хејр, јох сөзләри мүстәгил мә'насы олмајан сөзләрдир. Онда мүәллим дејир: —Бәс нечә олур ки, мүстәгил мә'насы олмајан сөзләр чүмлә үзвү ола билмир, бурада нечә чүмлә јериндә ишләнир? Чүмләдирсә, мүәјјән бир үзвдән ибарәт олмалы дејилми?

Мә'лумдур ки, ортаја атылмыш суал шакирдләри жарымчыг чүмләни јени бир хүсусијјәти илә таныш етмәјә имкан

верир. Ону үчүн дә мүәллим шакирдләрнн дигтәтвин (кодоскоп) ашагыдакы чүмләләрә чәлб едир.

1) — Ленинграддакы Дөвләт Ермитажында олмусанми? — Бәли.

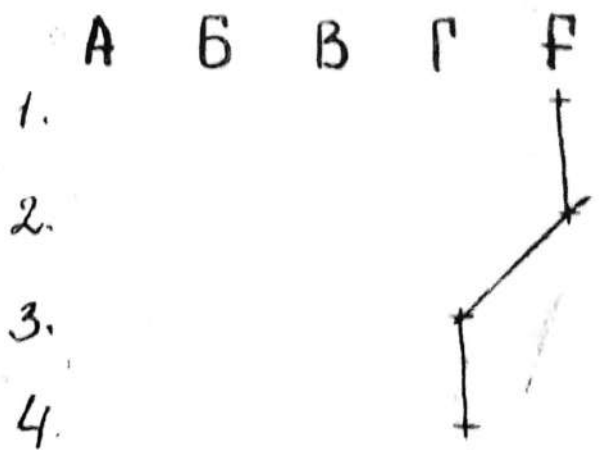
2) — Телефони кими чагырым? — Әһмад мүәллими.

3) — Бәлиһә көрмүсэн? — Јох.

Бу кими чүмләләр үзәриндә мүшәлидә заманы шакирдләрнн жарымчыг чүмләниң үслуби хүсусијјәтләри илә таныш едөркәп мүәллим дејир: — Бәли, јох, хејр сөзләриндән ибарәт чүмләләр чүмлә авазләри һесап олуиур. Апарычы олан, мәтнни вургу тәбул едән үзв сахланьлыр, галан үзвләр нечә чүмләдә ишләдилмир. Јарымчыг чүмләниң нитгдә ишләдиәмәси дә мөһә бунушлал алағәдардыр.

Даһа сонра, вериямиш билији нитг тәчрүбәсиндә тәтбиг етмәји өјрәтмөк үчүн шакирдләрә ики јолдан арасында кедән «Футболдан гајыдаркән» вэ ја «Тикиш мәшгәләси заманы» мөвзуларында кичиник бир ишә-мүсәһибә јазмаг тапшырылыр. Буна, тәхминән, 5—7 дәгигә вахт сәрф едилир. Ишанын пәтичәси сечмә үсулла (бир нечә шакирддән сорушмагла) јохланылыр.

IV. Јени дәрсин бүтөвлүкдә јохланылыб мөһкәмләндирилмәси үчүн мүәллим перфочалышмадан истифада едир. Бу заман кодоскоп—перфокарт комплекс тәтбиг олуиур.

1. Б. Әһмәдов, «Јени программа алағәдар бәзи синтактик андалышларын мәһимсәдилмәси һаггында», «Маариф» нәшријјаты, Бақә, 1972, сәһ. 94.

Ашагыдагы мәтндә хәбәрлән ибарәт олан чүмлөләр
«А», мөһтәләп ибарәт олан чүмлөләри «В», тамамлаңды
ибарәт олан чүмлөләри «В», зәрфликдән ибарәт олан чүмлөлә
ләри «Г», төҗиндән ибарәт олан чүмлөләри «Г» һәрфи илә
ишарә еднб, түзкүн «ачар» алмага чалышып.

- 1) — Атан һансы танкердә канитандыр?
— «Азан Асланов».
- 2) — Сәнә керә, һансы гәлет даһа марағла охунур?
— «Азәрбаҗан канчалар».
- 3) — Сибирә оягыты нә вахт јола еалдыныз?
— Баҗрамдан беш күн габаг.
- 4) — «Артек»дә нә гәдәр галды? — 28 күн.

Мүәләлим верфоцалышманын һәрһәсәнин јохламаг үчүн
пәраһәләри јыгыр, чаһабларын муһафиз «ачара» (57-чи соһнә
фәлә схемә верһамын «ачара») нә дәрәҗәдә уҗуң кәлдирши
мүәҗҗән едир.

Әкс-алағә процесә банә чағдыдан сонра јени дәрә үһрә
таһанымын һәләри мәлүматы үмүһләшдирмәҗи 1—2 ша.
кырдаһ тәләб едир.

Шакирдләр јарымчыг чүмләннн төрһфинн, онун бүтөн
ва адыг чүмлөләрдән фәрһинн, ондан габаг тире ишарәсә
тәҗүлдугуну, тәкчә бир үздән ибарәт ола билдиҗинн, үслуб
мәҗамда бәли, хеҗр, јох, һә сәләри илә ифадә формаларынн,
чүмләнн мәһтинн вурғусундан асылылығынн нә с. гејд едир.
ләр. Олар һәмчиннн бу хуҗусиҗәтә уҗуң башга үмүһләр
сәләҗирләр.

154 нөмрәли чалышма еһә таһшырылыр. Мүәләлим алаһа
олараг әләчы шакирдләрә бир нечә дүшүндүрүчү суала ча.
һаб јазмағы таһшырыр:

Викторина заманы VII сһиф шакирдләринә ашагыдагы суала
лар верһал:

- 1) «Јарымчыг чүмлә»ә мүрәккәб ад демәк олармы?
- 2) «Сифәгә», «Саҗ», «Әһәзлик» вә «Зәрф»ә һәһм демәк дү.
күндүрмү?
- 3) Адыг чүмләннн иһтәһәсәҗасы илә јарымчыг чүмләннн иһ
тәһәсәҗасы арасында фәрг вәрмы?
- 4) Иһгәдә јарымчыг чүмләләрдән нә мәҗсәдлә иһтифадә олунур?

КАРЛАР МӘКТӘБИНИН V—VIII СИНИФЛӘРИНДӘ АНА ДИЛИНИН ТӘДРИСИ ТӘҗРҮБӘСИНДӘН

Сәһәд ГАСЫМОВ

педагогик еһиләр һәмһәдә,
Аһәрб. ЕТҒЕИ һин баш еһми иһгисә

Кар ушагыларла аһарылан тәлим вә тәрбијә иһләри күт.
ләви мәктәбләринн тәлим-тәрбијә иһвиһдән асылы иһәһилдә
фәрһләһир. Бу фәрг ана дили тәдриси процесиндә даһа јох
өзүнү көстәрир.

Күтләви мәктәбләрдән фәргли олараг ушагыларла оху
дәрәләриннн тәһкиһиндә ашагыдагы чаһаблар һәләрә аһы.
һыр.

1) Кар ушагылар ана дили дәрәләриндә едһин әһәсы илә
бирһикдә сәз иһгһинә иһәләһирләр (даһтил, јазылы вә иһ.
фаһи). Бәлә ки бу процес заманы олар бир-бири илә әләгә
саһләјир вә фикир јүрүдүрләр.

2) Тәһсил процесиндә кар ушагыларла иһдрак фәәлијә
тһндә дәјһиһлик јарадылар.

3) Сәзләү бүтүн иһгһәләри мимики ишарәли иһгһә
бирһикдә карлар мәктәбинн шакирдләринә практики вә
үмүһтәһсил биликләри таһ вә һәртәһәфли мәһимсәмәҗә иһ.
каһ верһи.

4) Кар ушагыларла тәһсил процесә заманы тәлим мате.
риалларынн баша дүшүләчәк формда онлара чағдырмаг вә
шакирдләрдә дүшүһмә габилијәтинн мәҗҗәнләшдирмәк зә.
руридир. Бу заман онларын әлдә етдиҗләри биликләри прак.
тик иһдә фәәл иһәһилдә тәтһи едә билмәләринә фикир ве.
риһмәһидир.

5) Карларда баша дүшүһә габилијәтинн инкишафы, он.
ларда еһитмә габилијәтиннн позулдугу вахтдан, онун по.
зулма дәрәчәсиндән вә мәктәбәгәдәрки јашда тәрбијә систе.
миндән асылыдыр. Бу иһсә ушагыларын тәрбијә процесинә фәр.
ди јанашылмасынн тәләб едир.

Хуҗуси һөвлү мәктәбләрин V—VIII сһифләриндә ана
дили програмы әһәсән үч сәһәни әһәтә едир: 1) иһг иһкиша.
фы, 2) граһматика, 3) оху.

Һәр үч сәһә бир-бири илә сых әләгәдәдир. Тәҗрүбә көстә.
рир ки, әкәр кар ушаг башгалары илә иһг үһсијәти саһла.
јырса, о заман иһфаһи иһгһи өјрәнмәк онун үчүн аһандыр.

Машһур рус педагогу Н. М. Договски өз елми эсэрлэрини шифаһи нитг үнсиджэтинни карлар үчүн бөжүк ролуну көстөрүрүк жазыр: «Кар ушаглар мектебдөн кенарда аз-чох да олсатчарид едиллрлр. Белэ шараит шифаһи нитг тә'лимни эсэр кәтирр».

Бу спесифик хүсусиджэти нәзәрә алараг мектебдә мувафид шараит жаратмаг лазымдыр. Бу бахымдан оху просесинни ролу бөжүкдүр: о, ушагларын һәжатла әлагәсини тә'мин едир, онлар чанлы дил өйрәдир.

Ибтидан синифләрден башлајараг чәлд, рәван, дүшүрүчәли охуја лазыми диггәт јетириллр, охунулан мәтнин әсәс фикри ајдынлашдырылыр, кениш лүгәт иши апарылыр. Мәтн оху просесиндә шакирдләр бизи эһәтә едән варлығы дәриндә өйрәнмәјә имкан тапырлар.

V—VIII синифләрдә ана дили програмы тәләбләриндә бири шүүрлу охудур. Охунун шүүрлу олмасы онун дүзкүн әсәс сүрәтли олмасындан чох асылдыр. Дүзкүн оху—ајдын тәләффүз тәләб едир.

Адәтән кар шакирдләр оху заманы һәр сөздән сонра фәсилә едиллр. Әкәр сөз чәтиндирсә, таныш дејилсә, һәр һечадан сонра фәсилә етмәјә чәһд көстәрирләр. Белә оху дәркә етмә просесини чәтинләшдирир. Бу гүсурун гаршысына алмаг үчүн дәрс заманы мүхтәлиф методлардан истифада етмәк олар. Мәсәлән, әкәр шакирд һечә илә охујурса, мәтндәки чәтин сөзләри бир нечә дәфә һечаларла, ахырда бүтәлә шәкилдә тәләффүз етмәји өйрәнмәк лазымдыр.

Тәчрүбә заманы ајдын олду ки, кар шакирдләрдә белә бир адәт өзүнү көстәрир; әкәр оху просесиндә мүәллимни фикри шакирддә олурса, бу заман о, дүзкүн оху гајдаларыны көзләмәјә чалышыр, әкәр мүәллим буна фикир вермирсә, шакирд өзү билдији кими охујуб гуртармага чалышыр. Әлбәттә, бунлар кар ушагларын психолокијасындакы спесификадан ирәли кәлир. Она көрә дә дәрс заманы мүәллим сон дәрәчә диггәтли, тәләбкар олмалыдыр.

Шүүрлу вә ифадәли оху бир-бири илә сых әлагәдардыр. Әкәр мөвзу баша дүшүлмәсә, охунун ифадәлијинә наһә олмаг чәтиндир. Она көрә дә бу чәһәтә һәмишә диггәт јетирмәк лазымдыр.

Шүүрлу оху, охунулан мәтнин баша дүшүлүб-дүшүлмә мәсиндән асылдыр. Сөзләрин мүрәккәблији чох вахт бу саһәдә чәтинлик төрәдир. Мәтнин мөвзусуну баша дүшмәк

үчүн орадакы һәр бир сөз вә чүмләнни мәнасы аңлашыглы олмалыдыр. Кар шакирдләрни охусунда шүүрлулугу тә'мин етмәк үчүн мүхтәлиф иш нөвләриндән истифада етмәк лазымдыр. Мәсәлән, 1) охуја һазырлыг ишләри (бу мушаһидәрдән, екскурсијалардан, диафилмләрә бахышлардан вә сәһизәһи ибарәтдир); 2) кириш сөһбәти; 3) чәтин сөзләрни мөвзу паггында шакирдләрә мә'лумат верилмәси; 4) һекәјәнин планыны тутмаг; 5) чәтин сөзләрни дүзкүн иштирак едән образлары гиймәтләндирмәк; 6) әсәрдә иштирак едән образлары гиймәтләндирмәк; 7) әсәрдә иштирак едән образлары гиймәтләндирмәк вә с.

Шакирдләри јени мөвзуја һазырлашдырмаг үчүн охудан әввәл, онларда һекәјә паггында мүәјјән тәсәввүр ојатмаг олар. Бу заман чәтин сөзләри изаһ вә әјани васитәләрдән истифада етмәклә, шакирдләрни тәсәввүрүнү даһа да кенишләндирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, Минкәчевир су-електрик стансијасындан бәһс едән «Минкәчевир» адлы һекәјәни кечәркән бу саһәдә шакирдләрни тәсәввүрү олмадығы һалда, мәтндән әләвә, шакирдләрә онр нечә јени сөз өйрәткәчмишиндән, Мил, Муған, Ширван дүзләринни әввәлләр илан мәләјән сәһралар олмасындан данышылмалы, әјани васитәләр нүмајиш етдилрлр. Сонра исә бунлар мүасир дөврүмүзлә әлагәләндирилмәли вә шакирдләрә данышылмалыдыр ки, инди Күр чајы үзәриндә су-електрик стансијасы гурулмушдур вә Минкәчевир дәрјачасы јаранмышдыр; бу, дашгынларын гаршысына алыр, бир чох шәһәр вә кәндләримизә ишыг верир, торпаглары суварыр.

Бу заман синфә су-електрик стансијасынын шәклини хәритә кәтирмәк вә диафилм көстәрмәк даһа әлверишлидир. Бунлары әввәлки шәкилләрлә мүгајисә етдикдә јахшы нәтичә верир. Хәритәдә дүзәнликләри, Күр чајыны, Минкәчевири тапыб көстәрмәк вә әлдә едилән билији практикаја тәтбиг етмәк лазымдыр.

Синифдә апарылан оху шакирдләри синифдәнхариҷ охуја һазырлашдырыр. Одур ки, мүәллимни кириш сөһбәтләриндән сонра шакирдләр мүстәгил олараг сөзләри һәмин мәтндән охумалыдырлар. Шакирд охудугдан сонра һекәјәнин гәзмунуну суалларын көмәји илә ајдынлашдырыр. Бу, икинчи охуда һәмин һекәјәни ушагларын јахшы мәнимсәмәләрини вә мүстәгил охумаларына көмәк едир.

Икинчи оху заманы шакирдләрден мәтндә раст кәлдикләри чәтин, баша дүшмәдикләри сөzlәри онлара ајдын олан сөzlәрлә әвәз едиб ишләтмәләри тәләб олунур. Бу һәм мәзмунун дәрк едилмәсини асанлашдырыр, һәм дә шакирдләрин јаддасахлама габилијјәтини фәаллашдырыр. Әкәр һекајә бәјүкдүрсә, ону һиссә-һиссә охуттурмаг, сонра исә һекајәнин планыны тәртиб етмәк лазымдыр.

План тутмаг үчүн мәтнин мәзмунуну јахшы билмәк, һәр һиссәдән биринчи дәрәчәли фикри икинчи дәрәчәли фикрдән сечә билмәк лазымдыр. Буна көрә дә һекајә үзәриндә ишләркән ишин биринчи мәрһәләсини елә гурмаг лазымдыр ки, сонра чәтинлик чәкилмәсин. Һекајәнин мәзмунуну план үзрә вә јахуд суалларын көмәји илә нағыл етдирмәк мәсләһәтдир.

Һекајәни данышан заман шакирдин јол вердији сәһвләр јолдашлары тәрәфиндән гејд олунур. Данышыб гуртардыгдан сонра шакирд бурахдыгы сәһвләри јолдашларынын көмәји илә дүзәлдир. Шакирдләр өзләри бир-биринә суаллар верир, чаваб алырлар. Бу, дәрсин кедишини чанландырыр, бүтүн шакирдләри диггәтлә гулаг асмаға чәлб едир.

Ахырынчы сәһбәт заманы јекунлашдырычы суаллар верилир. Бунлардан ән мараглысы: «Бу һекајәдән сиз нә өјрәндиниз?» суалыдыр. Белә бир суалдан сонра һекајәнин мәзмунунун нечә мәнимсәнилдији ајдын көрүнүр, ејни заманда бу тәдбир шакирдләри мүстәгил фикирләшмәјә тәһрик едир. Һекајәнин мәзмунундан асылы олараг чох заман шакирдләр мәтндәки гәһрәманлары сәчијјәләндирирләр. Иштирак едән шәхсләрин ишләри ајдынлашдырылдыгдан сонра шакирдләр онлара гијмәт верир, бу ишин јахшы вә пис тәрәфини гејд едирләр. Ахырда исә суалларын көмәји илә шакирдләр һәмин шәхсин нечә адам олдуғуну дејирләр.

Чох вахт евә тапшырыг верәркән охуруглары һекајәнин шәклини чәкмәји тапшырмаг фәјдалыдыр. Бу да һекајәнин шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә баша дүшүлдүјүнү ајдынлашдырыр.

Кар ушаглара ана дилинин тәдрисиндә грамматик материалларын өјрәдилмәси дә мүһүм јер тутур.

V—VIII синифләрдә грамматикадан илкин мә'луматлар верилир. Бу мә'луматлар кар шакирдләрә Азәрбајчан дилинин хүсусијјәтләрини өјрәнмәк вә өз нитгләриндә онларда истифадә етмәк мәгсәдини күдүр. Нитг үнсидијјәти әсасында

апарылан грамматика дәрсләри грамматик формаларын јахшы гавранылмасына имкан верир вә ән јахшы үсуллардан бири сајылыр.

Грамматикадан әлдә едилмиш билији мөһкәмләндирмәк үчүн грамматик тәһлилдән кениш истифадә етмәк лазымдыр. Грамматик тәһлил шакирдләрин мүстәгил ишләмәк бачарыгыны инкишаф етдирир.

Адәтән грамматика дәрсләринин әввәлләриндә шифаһи саја бәнзәр иш апармаг лазым кәлир. Һәмин иш шәкилләр үзрә, һәрәкәтләр үзрә чүмлә гурмаг вә јахуд ким чох јазар, кизләнмиш сөzlәр ојуну, нитг лотосу вә с. шәклиндә апарылыр.

Грамматика дәрсләриндә имла, ифадә вә инша јазылардан кениш истифадә едилир. Инша чох вахт шакирдләрин өз һәјатлары илә әлагәдар һадисәләр әтрафында гурулур. Бунлар шәкилләр, көмәкчи сөzlәр вә с. үзрә апарылыр. Ифадә вә имла јазыларда исә мүхтәлиф грамматик тапшырыглар јеринә јетирилир. Мәсәлән, III шәхсин тәкини чәми илә әвәз ет; сифәтин дәрәчәләрини көстәр; индики заманы кечмиш заманла әвәз ет вә с. Нитг инкишафы дәрсләри кар шакирдләрин һәјат вә фәалијјәтләри илә сых әлагәли олмалыдыр. Диафилмләр вә кинофилмләр үзрә апарылан јазы ишләри дә чох мараглыдыр.

Бүтүн дәрсләрдә олдуғу кими, нитг инкишафы дәрсләриндә дә шакирдләрдән дактилсиз данышмаг, бир-бирини додагдан охумаг тәләб олунур. Бу исә шакирдләрдә додағындан охумаг вәрдишләрини даһа да мөһкәмләндирир.

Нитг инкишафында әсас јерләрдән бирини дә мәктубларын јазылмасы вә дивар гәзетинә мәгалә јазмаг тутур. Мәктуб јазмаг үчүн әввәлчә план тутмаг лазымдыр:

1) Ајын тарихи; 2) јолдаша, валидејнә вә с. мүрачидәт; 3) суаллар; 4) јолдаша вә ја валидејнә өз арзу вә истәкләрини билдирмәк. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр бу мәзмунда мәктуб тәртиб етмәји өјрәнсинләр.

Шакирдләрә мәгалә јазмағы өјрәтмәјә дә хүсуси диггәт верилмәлидир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, әкәр шакирдләрин јаздыглары мәгаләләр синиф диварларындан кәнара чыхмазса, онларын марағы сөнә биләр. Одур ки, јазылан ән јахшы мәгаләләри мәктәбин дивар гәзетиндә «чап етмәклә» онлары һәвәсләндирмәк лазымдыр.

**БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ДИЛИНИН ӨҖРӘДИЛМӘСИНӘ
ДАИР**

Нәмидә АББАСОВА

Филология елимәр доктору,
В. И. Ленин а.д. АПИ-нини досенти

Орта мәктәбин мухтәлиф синифләриндә кечилән бәдии әсәрләрин тәһлили мүнум әһәмијјәтә маликдир. Тәһлил муәллимдән бөјүк мәһарәт, педагожи усталыг, һәм дә му-кәммәл нәзәри билик тәләб едир. Чүнки анчаг әсәрин мәзму-нуна архаланан тәһлил чох вахт сүжет вә характерләрлә бағлы олан хәтләрин көлкәдә галмасына сәбәб олур, јазы-чынын бәдии мәгсәди лазымынча ачылмыр, хусусилә јара-дычылығын илк материалы олан сөзләрин, ифадәләрин бә-дии-үслуби imkanларыны да шакирд ајдын баша дүшмүр. Шакирддә сөзүн ифадә гүдрәтинә мараг ојатмаг, буидаи истифада етмәк бачарыгы бәдии әсәрләрин өјрәдилмәси илә јанашы апарылмалыдыр. Бу исә билаваситә дилин ифа-дә васитәләринин бәдии-үслуби тәһлили илә әлдә едилир.

Чох вахт тәһлил заманы бәдии тәсвир васитәләри олан метафора, метонимија, епитет вә с. һаггында мәлүмат вер-мәклә кифәјәтләнилир. Буилар, әлбәттә, вачибдир, шакир-дин образлы тәфәккүрүнүн инкишафына көмәк едир. Ла-кин унутмаг олмаз ки, образлы тәфәккүр анчаг сөзләрин, ифадәләрин бәдии-мәчәзи мәналарына архаланыр. Умумиј-јәтлә, бәдии әсәрләр, онун дили һәјаты образларла әкс ет-диридијиндән тәфәккүрүн һәртәрәfli инкишафы илә јана-шы, образлы тәфәккүрә мүсбәт тәсир көстәрир, онун фор-малашмасына көмәк едир. Буна көрә дә бәдии әсәрин тәһлили заманы ајры-ајры категоријалары сечмәдән, үму-мијјәтлә, тәсвир вә ифадә васитәләринә диггәт јетирмәк, буиларла бәдии идејанын, јазычы мәгсәдинин әлагә вә му-

насибәтини үзә чыхармаг вачибдир. Муәллим јазычынын истифада етдији һәр сөзүн, ифадәнин imkanларына диггәт јетирмәлидир.

Шакирди фактлар әсасында баша салдыгда ки, мәна һансы сөз, јахуд сөзүн һансы мәнасы бәдии идејанын га-барыг ифадәсини өз үзәринә көтүрмүш, јахуд характери нәзәрә чарпырмагда әсас олмушду, онда бәдии әсәрин иде-јасы дәриидән мәнимсәнилир; јазычынын дилдән нечә исти-фада етмәси онлара ајдын олур. Шакирдләр сәнәткәри дилә јарадычы мунасибәтини јахшы гаврајирлар.

Мәлүм олдуғу кими, бәдии әсәрләрин лүгәт тәркиби әһатәсинә көрә әдәби дилдән вә халг дилиндән мәһдуддур, бурада јалныз мөвзуја вә тәсвир олуиан сәһәјә вид сөзләр сечилир. Бәдии әсәрләрин сөзләрдән истифадәсинә кәлдикдә исә бурада һеч бир мәһдудијјәт олмур. Бәдии мәгсәди өдә-јәчәк һәр бир сөздән јазычы истифада едә билиц. Мәсәлән, көһнәлмиш сөзләрдән, мәһәлли сөзләрдән, јазычынын өзү-мәхсус неолокизмләрдән, һатта башга дилләрин сөзләрин-дән. Бир сөзлә, бәдии әсәрин дилиндәки сөзләр һарадан алынмасындан асылы олмајарат бәдии идејаны охучуја јет-тирир, сурәтин характерини тамамлајыр, јахуд заман вә мөкан мунасибәтләринин ифадәсинә јарајыр. Умуми сөзләр-лә бу вә дикәр сәһәдә ишләнән сөзләрин бәдии дилдә муна-сибәти һәмишә ејни олмур. Бу, һәр шејдән әввәл, дөврлә, жанрла муәјјәнләшир. Социализм реализми үслубунда ја-зылмыш әсәрләрдә үмумијјәт тәрәфдән ишләнән сөзләрлә терминләрин даһа чох сечилдији инкар едилмәздир. Бу вә-зијјәт реал һадисә вә варлыгларын чанлы, доғру ифадә олунмасы тәләбидән ирәли кәлир. Дикәр тәрәфдән, бу үс-лубда халг күтләсинин һәјаты, мубаризәси вә ичтимаи му-насибәтләри бәдии ифадәсини тапдығындан терминләрин сәчијјәләндиричи ролу артыр. Биз бурада белә сөзләрин бәдии-үслуби вәзифәсинин ачылмасы үзәриндә дајаначагыг.

Азәрбајчан дилиндә терминләрин бәдии тәхәјјүлүн ифа-дә васитәсинә чеврилмәси ән'әнәси гәдимдир. Бу, Нәсими. Фүзули әсәрләриндә парлаг нүмунәсини тапмышдыр. XIX әсәрин орталарындан формалашан реалист драм дилиндә мухтәлиф сәһәләрә мәхсус олан терминләр сурәтләрин даиы-шығыны, пешә, сәнәт, сәһәјә көрә фәрдиләшдириши, ејни за-манда онларын характерини, инкишаф сәвијјәсини, габилитија-тини орижинал сәпкидә көстәрән васитә олмушдур. Азәрбај-

чанда драм жанрынын баниси М. Ф. Ахундов терминләр
васитәсилә уғурлу эффект әлдә етмәјини классик нүмунәләр
рини тәгдим етмишдир. Бу сәһәдә М. Ф. Ахундов ән'әнәсини
лавам етдирәнләр арасында Ч. Чаббарлы көркәмли
тутур.

Орта мәктәбдә Ч. Чаббарлынын пјесләри тәдрис
лир. Бунларын тәдрисиндә дил, сурәтләрин нитги үзәриндә
дајанмаг, мүхтәлиф сөзләр, о чүмләдән терминләрлә сурәт-
ләрин характерләри арасындакы мүнәсибәтләри көстәрмәк
вачибдир. Бунларын үзә чыхарылмасы илә әмәли сурәтдә ша-
кирдләрә баша салыныр ки, терминләрин бәдии әсәрләрдәки
тә'сир, эффекти онун мәгсәдәујгун истифадәси илә бағлыдыр.

Ч. Чаббарлы **јарадычылығыны** тәдрис едән мүнәли
шакирдләрин нәзәринә чатдырыр ки, терминләрдән истифа-
дә вә бунларын **васитәсилә әлдә едилмиш** эффект һәмшишә
бир олтмамышдыр. Бу сәһәдә јүксәлән хәтт үзрә бир дәјиш-
мә өзүнү көстәрир. Ч. Чаббарлы **јарадычылығынын** илк дөв-
рүндәки әсәрләрдә, хусусән «Вәфалы Сәријјә» вә «Солгун
чичәкләр» пјесләриндә терминләр мүнәсибәт сурәтләрин даи-
шығынын пафосуну, һәрәтәнин јүксәлән бир васитә кими
сечилмишдир.

«Ајдын» әсәри илә башланан икинчи дөврдән термин-
ләрин вәзифә, пешә колорити сәһнә дилинин кәскинлији илә
бирләшир. Бунлар кәскин ифадәләрә кечмәкдә бир кечид
олур. Бу мәгсәдә драматург терминин мәнәсыны чевирмә
үсулундан истифадә едир. Бу үсулда сөзүн лүғәти мәнәси
вә мәчәзи мәнәси гаршылашдырылыр. Мәсәлән, «бошлуг»
сөзү физики термин кими вә сурәтин ичтиман мөвгәјини кес-
тәрән мәчәзи мәнәли сөз кими алыныр. Драматург елми үс-
луб сөзләрини сатира үчүн јөнәлдир, орижинал ифша вә тәп-
гид васитәсинә чевирир.

Капитализм чәмијјәтинин итгисади гурулушу илә бағлы
олан терминләр, сәһә, дөвр ујгунлуғу илә бәрәбәр түфәјли
психолокијасыны дәгигләшдирир. Драматург биржа, аукси-
он, торга гојмаг сөзләри васитәсилә түфәјли чәмијјәт нүма-
јәндәләринин чанына, ганына ишләмиш мәнфилији ачыб
көстәрир, капиталист психолокијасынын ади әјләнчәдә белә
силинмәдијини нәзәрә чатдырыр.

Ч. Чаббарлынын Совет дөврү пјесләринин дилиндә тер-
минләрин бәдии-үслуби ролу зәнкинләшир. Терминләр сурәт-

ләри пешәсинә, вәзифәсинә, дүнјакөрүшүнә кәһә фәрдиләш-
дирир. Дикәр тәрәфдән исә белә сөзләр сурәтләрин әтидә чә-
һәсини, маневрини, инкишаф сәвијјәсини баша салыр. Бүтүн
бунларла јанашы, терминләр сәһнә дилинин тә'сирини күчлән-
дирән сөзләрә чеврилир. Бөјүк драматург терминләрдә мүмкүн
олан бүтүн имканлара сәнәткар нәзәри илә јанашыр вә бун-
лара бәдии чаларлыг верир.

«Севил» әсәриндән башлајараг мүнәлиләрин дәгиг
нүмајәндәләри, сурәтләри јарадылыр: мүнәли, алим-мүнә-
һәндис, артист-режиссор, јазычы-драматург, дипломат, пе-
шәкар ингилабчы. Бунларын һәмәсынын даишыгы тер-
минләрлә фәргләндирилир.

Драматург термини бу вә дикәр сәһәдән көтүрмәклә
кифәјәтләндирир, бунларын үзәриндә «режиссор али» кәзди-
рир. Термини баша дүшмәк, бунун мәнәсыны дәрк етмәк
сурәтин инкишаф јолуну мүнәли едир. Авам Севил «фәлсә-
фә» сөзүнүн мәнәсыны «сәбәт», «сәлфәт» сөзләриндә ахта-
рыр, инкишаф етмиш јени Севил исә дәрин фәлсәфи тәһли-
лә малик олан әсәрин мүнәлифи олур. «Фәлсәфә» термини
драматургун әлиндә инкишаф критериясына дөнүр.

Јарадычылығы кәмилләшдиккә јени инсанын мәнәви
әләми, онун формалашмагдә олан характерини ифадәси
драматургдан дәрин ахтарышлар тәләб етмишдир. О, јени
инсанын дүнјакөрүшү олан материалист фәлсәфәнин шүүр-
да, тәфәккүрдә көк салмасыны чох сәнәткарлыгта гәләмә
алыр. Бурада мәсәлә тәкчә терминләри сечмәкдә дејил,
бунлары бәдии мәгсәдә истигамәтләндирмәкдир.

Ч. Чаббарлы фәлсәфи, сијаси, ичтиман терминләрин
ән инчә чәһәтләринә диггәт едиб, онлары бәдии дилин мате-
риалына чевирмишдир. 1905-чи ил ингилабынын јүксәлдији
илләрдә мүхтәлиф синиф, мүхтәлиф груп нүмајәндәләри, фәй-
ләләр азадлыг һәрәкатыны мүхтәлиф сөзләрдә адландыр-
мышлар: бунт, гијам, иттишаш, ингилаб.

Драматург «1905-чи илдә» пјесиндә ингилаби һәрәкаты
вә буна олан мүхтәлиф мүнәсибәти мәнәз терминләрин дә-
гигләшдирилмәси үсулу илә сөјләмишдир. Илк бахышда нә-
зәри чәлб етмәјән белә терминләрин дәјишдирилмәси мүнә-
ли чәмијјәт нүмајәндәсинин синфи сымасыны дәгиглији илә
ачыб көстәрмишдир.

Драматург мүтлөгийт нүмајэндәсини өз һәммәсләки илә данышдырдыгда онун дилинә «сөзүн дүзүнү» верир. Полисмејестерлә данышыгда ишчи һәрәкатынын «гијам» де- јил, «ингилаб» олдуғуну көстәрир. Ишчи нүмајәндәләри илә гаршылашдыгда исә бу һәрәкаты «бунт» адландырыр. Дра- матург терминләрин васитәсилә белә бир тарихи һәгигәтин бәдин ифадәсини вермишдир ки, буржуазијанын синфи си- масы ишчи һәрәкатыны ингилаб адландырмага јол вермир, она көрә ки, «ингилаб баш тутан гијамдыр» (В. И. Ленин). Драматург терминләрин дәјишдирилмәси илә сөјләдији бу фикри сонда, мәһкәмә сәһнәсиндә даһа габарыг нәзәрә јетирир:

Ејваз: Онун нә бу ишә, нә дә сини гијамчылыг деди- јиниз ингилаб һәрәкатына һеч бир дәхли јохдур.

Орта мәктәб мүәллими Ч. Чаббарлы пјесләринин ша- кирдләр тәрәфиндән мүталиәсини, мәнимсәнилмәсини јохла- јыб јекунлашдыраркән терминләрин бәдин үслуби вәзифәси үзәриндә дајанмалы, онларын диггәтини бу чәһәтләрә чәлб етмәлидир.

Терминләр мүрәккәб тәркибли сөз группларыдыр. Буи- ларын фәаллыгы, тәсир әһатәси дә бир дејилдир. Хүсусилә дөвләт ишләри, вәзифә, пешә, тәшкилат, мүәссисә, титул билдирән сөzlәр дөврүн чох ишләнән сөzlәриндән олуб, халг тәрәфиндән тез мәнимсәнилер.

Бундан алава, терминләр тез дәјишән сөzlәрдәндир. Ичтимай һәјатла, истәһсал процесләри илә, истәһлак мұна- сибәтләринин дәјишмәси, елмин, техниканын инкишафы илә јениләри јараныр, бир гисми исә дилдән чыхыр, јахуд баш- гасы илә әвәз олунур. Буна ујғун олараг бәдин әсәрләрдәки тәсири, вәзифәси мүрәккәбләшир. Бәдин әсәрләрдә истәһсал «пејзажы» ујғунлуғу илә бәрабәр, дөвр ујғунлуғу јарадыр; данышыгы, дөврчә типикләшидир.

Сијаси, ичтимай, дөвләт, маариф терминләри бәдин әсәрә мөвзу илә бағлы олараг «өз-өзүнә» дахил олур. Буи- лар бәдин мәгсәдә ујғун сечилсә дә, јазычыдан хүсуси ахта- рыш тәләб етмир. Драматург-реалист өзүндән әввәлки дөв- рүн данышығыны верәркән көһнәләш терминләр сәһнәсиндә ахтарыш апармалы олур. Тәсвир етдији һадисәјә, сәһәјә, сурәтә ујғун терминләри мүәјјәнләшидир. Бу, јазычыдан јаралычылыг бачарыгы тәләб едир. Һәр сәһәнин өзүнәмәх- сус сәчијәви сөzlәри илә бәрабәр, фикри ифадә тәрзи дә

вардыр. Белә ујғунлуғ доғура билмәк исә һәгиги сәнәткар- лыгла шәртләндирилир.

Аз бәлли олан, һәтта әксәријәтин баша дүшмәдији елми, техники сөzlәрин бәдин әсәрләрдә ишләнмәси јазы- чыдан «тактика» вә «фәнд» тәләб едир, јазычынын тапдыгы «фәндләр» терминин тәсирини јүксәлдир, бәдин вәзифәсини тамамлајыр.

Ч. Чаббарлынын пјесләриндә ишләнмиш терминләри ашагыдакы группларда нәзәрә чатдырмаг олар:

1. Дөври терминләр (мүхтәлиф дөврләрә мәхсус олан- лар).

2. Сәһә терминләри.

Бу бөлкүдә терминләрин јаратдыгы тәсир вә онларын вәзифәси әсас алыныр. Дөври терминләр бөлкүсүнә сәһә терминләрин дә дахил едилә биләр. Бунунла белә, сәһә терминләринин көһнә вариантларында пешә ујғунлуғу ола- вә тарихлик, архаиклик рәнки илә бирләшмиш олур. Би- ринчи группдан олан терминләрин тәхмини тәркибини ашагы- дакы кими көстәрмәк олар:

1. Иранын ичтимай һәјаты илә бағлы олмуш а) һәрә- қат, әгидә сәһиб, вәзифә билдирәнләр: баб, баби, мәшрутә, мәшрутәчи, фәдан, сәрбаз, сәрбаз ноцә; б) сарај һәјатына анд олан вәзифә, титул билдирәнләр: шаһәншаһ, сәдр-әзәм, халчә, гулам.

2. Феодализмә мәхсус әмәк бөлкүсү, вәзифә билдирән- ләр: бәһрә, бијар, динмәвер, мираб.

3. Капитализм дөврүнә мәхсус олан сөzlәр: биржа, аукцион, торга гојмаг, дум (дума), управа, совет, сијезд, антрепренјор.

4. Ингилаблар дөврүндә истифадә олунмуш термин- ләрдән: забастовка, бунт, тәтил.

5. Совет дөврүнүн мүхтәлиф илләриндә истифадә олу- муш наркомпрос, совпроб, колхозсентр, Рап, АЗАП, өзәк катиби, јачејка, битәрәф, голчомаг. Инди дә истифадә олу- пан колхоз, рајком, комсомол тәшкилаты, комсомол, кәнд совети сәдри, кәнд совети катиби, јерли комитә, местком.

Пјесләрдәки сәһә сөzlәринин тәркибини ашагыдакы кими көстәрмәк олар:

1. Фәлсәфи, ичтимай-сијаси терминләр—идеалист, ма- териалист, иртича, пролетариат, буржуазија, ингилаб, ин- тернационал, диалектика, синиф, синифләр ворушу, синиф-

сиз чөмијјат, ирг, дөвлөт, халг, милләт, милли истиглалыј-
јат, милләтчи, програм, диалектика, тэзад, фэлсэфэ, нэзэ-
ријја вэ с.

2. Сијаси-игтисад терминлэри: сэнајелэшдирмэ, коллек-
тивлэшмэ, коллектив тэсэрруфат, индустрализасија, кустар-
чылыг.

3. Сијасат, һәрби терминлэр: дипломат, дипломатија,
ултиматум, сијасэт, тэслим етмэк, мүһарибэ, бөлүк, батал-
јон, гэраркаһ, сэнкэр.

4. Елми, елми-техники терминлэр: факт, эсас, еһтимад,
елми сүбүт, лабораторија, академија, апарат, микроб,
трансформатор, газ, дуз, електрик, електрик чэрэјаны, мик-
роскоп, ток, вольтметр, нхтира, тэчрүбэ, кимјэви тэркчб,
туршу, натри-хлор, һаш ики о, һэндэсэ, волтаж, барыт,
изолјатор, кимја, фосфор, һидрокен, кислота, доктор, дэрман,
паразит, бөһран (тибби термин).

5. Эдәбијјат, дилчилик терминлэри: ичтимаи сифэт,
милли форма, тэшбей, тэ'бир, талант, исте'дад, лексикон,
термин, образ, сурэт, тип, пролетар идеоложион вэ с.

6. Дини терминлэр: рисалэ, јасин, сурэ, тэркэссэлат,
улама, фитва, һадис, мәнкуһэ, шәһадэт вермэк, кәлмеји-шә-
һадэт, кәлмеји-тејјибэ.

Бунларла јанашы олараг, пјеслэри мүталнэ етмиш ша-
кирдлэрин диггэтини онлар үчүн анлашылмаз олан термин-
лэрэ дә чэлб етмэк вачибдир. Инди онларын тә'лимдэ раст
кәлдиклэри, истифадэ етдиклэри **јер күррәси, көј, гидрокен,**
инчәсэнэт, партија сәлләринин мәнасына пјесләрдә күрреји-
әрз, күнбәди-сәмави, мүвәлилдилма, сәнајеји-нәфисэ, фиргә
ишләндијини көстәрмәклә бу сәһәдәки дәјишмәни нәзәрә
чатдырмаг олар. Терминлэрин беләчә групплашдырылмасы еј-
ни заманда драматургун бунлардан истифадэ етмэк бачары-
гынын ачылмасына, мазмунун, идејанын шүүрлу гавранылма-
сына имкан јарадыр, бәдии мөгсәдә ујғунлаштырылмыш сөзлө-
рин ифадэ гүдрәтини дәриндән анламаға көмөк едир.

Р. РЗАНЫН «ЛЕНИН» ПОЕМАСЫНЫН БӘДИИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНӘ ДАИР

Гүдрәт ТАЛЫБОВ

филологи елмләр намизәди.

Н. Б. Зәрдаби адына Кировабат ПИ-нин досенти

Мә'лумдур ки, X синифдә әдәбијјат програмы үзә «Ле-
нин» поемасынын тәдрисинә ајрылмыш вахтын бир сааты-
ны поеманын бәдии хусусијјәтләринин өјрәдилмәсинә сәрф
етмэк мәсләһәт көрүлмүшдүр.

Лакин, тәссүф ки, мүәллимләрнин бир чоху һеч дә
һәмийн саатдан сәмәрәли истифадә етмәјә һайл ола билмир-
ләр. Бир сыра һалларда, көрүлән иш јалныз мүәллимин
вердији мә'луматла мөһдудләшүр, шакирдләр нсә пассив
динләјичијә чеврилирләр. Гаршыја чыхан четинликлэрин
башлыча сәбәби, фикрийләшүр, мүәллимләр үчүн лазыми әдә-
бијјатын азлыгындан, онларын кифајәт гәдәр материал әлдә
едә билмәләриндән ирәли кәлир.

Мәһз бунд нәзәрә алараг, бу кичик мөгаләдә биз поема-
нын бәдии хусусијјәтләрини ача биләчәк бәзи нүмунәләр
вермәјә чалышачағыт.

Һәр шејдән әввәл гејд етмэк лазымдыр ки, «Ленин» пое-
масынын бәдии хусусијјәтләринин өјрәдилмәсинә просесиндә
ики эсас амилин синтези нәзәрә алынмалыдыр. Бу аминләр
әсәрдә: а) мөчаз вә онун мүхтәлиф нөвләриндән бәдии тәсвир
васитәси кими, б) лексик-семантик сөз группларындан бәдии
ифадә васитәси кими истифадә олунамасында өз әксини тапыр.

Поеманын әввәлиндә Сибирдә сүркүндә олан үч нәфәр
мәһбус тәсвир олунар. Шаир ғышын рәһмсизлији илә бузлар
сәлтәнәтиндә раст кәлмиш ингилабчыларынын мәтин ирадәсини
тэзадлы гаршылашдырылаларла јаратмаг үчүн тәбиәт һади-
сәләринин **шәхсләндирилмәсинә,** эшјаларын чанлылары мах-
сүс **сифәтләндирилмәсинә** хусуси сәј көстәрмиш, мәһбусла-
рынын сығыначаг јери олан дахманы гәриблијин **буз һејкәли,**
кичик гәриб ала кими тәсвир етмишдир. Залым ғыш инги-
лабчылары даһа да сарсытмаг үчүн тәнһа дахманын **пәнчә-**
рәләриндәки шүшәјә буздан элван нахыш зурур. Тәк дах-
мадакы мәһбуслар тәбиәтин амансызлыгларына гаршы синә
кәрир, тәнгал әтрафына топлашыб, өзләрини **галхыб-енән**
аловду дәјүшләрдә парчаланмыш бир бајраг кими һисс едир-

ләр. Бу аловун ишыгында пәнчәрәдәки буз нахышлар баһарын гызыл лаләси кими тәсвир олунар.

Шаир «Бир фыртына гушу олуб», «зиндана салдылар азадлыг чарчысыны», «фикирләрин илан дили һача олуб», «ону гәзәблә ахтары, вичданы гара адамлар» вә с. мисраларда мәңгәзи мәналыгдан истифадә илә В. И. Ленин образынын дахили аләмнин, онун мишбир эзаба дүчар олмасыны мәнһарәтлә тәсвир етмишдир.

Әсәрдә фразеоложи бирләшмәләр, афоризм вә ибарәләрлән гүввәтли бәдии васитә кими истифадә олунамүшдур. Мәсәләп:

Күндүзә гатыб ахшамыны (фразеоложи-идиоматик бирләшмә);

Сөз чыхыб чејран далына (аталар сөзү);

Оду сөнмүш үрәк гәм дустағыдыр (ибарә);

Јүз ил өмрүн гыш кечинчә

Бир күн олсун, баһар олсун (афоризм) вә с.

Шаир тәнгид объектинә гаршы гүввәтли кинајә — тә'риз јаратмаг үчүн сөзү дырнагарасы ишләтмәклә, **ејһәмдан** истифадә етмишдир. Мәсәләп:

Америка машынында,
гачыр «халг гәһрәманы»;
«Вөхән јолунда өлмәк
бөјүк шәрәфдир» дејән
чәнаб чәтин ајагда
олур «шәфгәт бачысы».

Бурада кинајә билдирән ифадәләр сәјәсиндә Русија мүвәггәти һөкүмәтинин башчысы Керенскинин Октјабр ингилабы галиб кәләркән гадын либасында харичә гачмасы һадисән усталыгла ифадә олунамүшдур.

Поемада сөзләрлә портрет јарадылмасы да чох сәччјјәвидир:

Кенерал гашгабаглы,
Кенерал наразыдыр.
(Арыг,

узун,

көзү тум,

Елә бил ки, тазыдыр).

Р. Рза даһи рәһбәрин бәдии образыны үмумхалг мәнәббәти сәвијјәсинә галдырмаг үчүн чох чидди бир имтаһан гаршысында дурдугуну поетик диллә ифадә едәркән бән-

зәтмәләрдән бачарыгла истифадә етмишдир. Ашагыдакы мисралары буна мисал кәстәрмәк олар:

Мән илһамы бир дост кими

имдадыма чагырмышам.

Үрәжимин агрысындан

пәләнк кими багырмышам.

Әсәрдә Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тәшкили вә ағырлығыны өз үзәринә көтүрмүш В. И. Ленинни дахили аләмнин бәдии ифадәсиндә дә бәнзәтмәләрдән истифадә едилмишдир:

Гочамап бир даг кими

Ингилабын сикләти

дүшүб чијинләринә.

күрәјинә Ленинни.

Поемада тәшбиһләрә тез-тез тәсадүф олунар, ләкин шаирин ашагыдакы мисраларда ишләтдији тәшбиһ диггәти хүсусилә чәлб едир:

Јајылмышдыр күнәш кими

башдан-баша елә Ленин.

Бурада даһи рәһбәрин јер үзүнә азадлыг, бәрабәрлик вә хошбәхтлик кәтирмәси тәшбиһ васитәсилә олдугча тәсирли вә емосионал бир тәрздә ифадә олунамүшдур.

Поемада мәнтиги үсулла тәзад јарадан оксиморондан да бачарыгла истифадә олунамасына аз тәсадүф едилмир:

а) Данышаг,

гајда,

адәт,

сөјүш кими нәзакәт.

б) Рус халгынын адындан

Гапунсуз гапун јазан вә с.

Шаир лексик-семантик сөз группларынын кениш имканлара малик олмасыны нәзәрә алараг, онлардан поемада бәдии тәсвир васитәси кими мәнһарәтлә истифадә едә билмишдир.

Р. Рза әсәрин дилинә сәлислик вә аһәнкдарлыг кәтирмәк мәгсәдилә сөзләрә гаршылыг тапмаг үчүн классик поезија дилимизин лексикасына мүрачнәт етмиш, мәналы синонимләр сечиб ишләтмишдир; мәсәләп:

а) Гәр дәрдимизә вагиф;

арзумудан хәбәрдар.

б) Бу јолларда јорулмаг.

бу јолларда усанмаг вә с.

Поэманын дилиндə омоформлардан да санбаллы бир бəдний васытə кими истифадə олунмушдур. (Омоформлар омонимлərə фермача јакын олан лексик-семантик сөз группарыдыр); мəsələn:

Бу олум садə бир олум дејил—
синаларə гəвр едэн
дэрин бир **јарадыр** (и с и м)
Бу елə бир олумдур ки,
үрəклəрдə олумсүз
бир изтираб **јарадыр** (ф е л).

Əсəрдə јери кəлдикчə антонимлəрдən бəдний мүгајисə вə контраст кими стилистик фигурлар јарадылыр. Мəsələn:

Һəфтəлэр, ајлар кечир
ахшамлы-сəһэрли,
Ба'зэн **ширын,**
бə'зэн **зəһэрли.**

Мə'лумдур ки, гара рəнк (зүлмэт) халгын нəзəриндə бəд-бахтлик, матəm, ишыг (нур) исə хош əнвал-руһижə, шадлыг рамзидир. Мəһз буна кəрə дə шаир поэманын дилиндə инсанна гəм-гүссə кəтирэн амиллəри—шəрин хејрə гаршы вуруш сəһнəсини «Зүлмэт дајанмышдыр нурун кешијиндə» шəклиндə вермəклə, зниданын гапысында дајаныб **даһи рəһбəрини**—**нурун** кешијини чəкən **кəзəтчинин**—**зүлмəтин** бəдний мənзərəсини мүвəффəгијјəтлə јарада билмиш, бу лаконик бəдний мүгајисə вə үмумилəшдирмə сəјəсиндə чанлы бир табло мејдана чыхармышдыр.

Поэманын «Баһар» адлы фəслиндə шаир əкс мə'налы сөзлəрдən усталыгла истифадə едиб, В. И. Ленинни ингилəб əрəфəсиндə Вəтəнə гајытмасыны **гышда сəһэрли** кəлмəси кими чанландырмышдыр.

«Ленин» поэмасынын бəдний тəһлили үзəриндə иш апаркəн, əсəрни дилиндə ишлənən бир сыра сөзлəри лексик бахымдан ашагыдакы группар үзрə изаһ етмəк олар:

1) тəнгиди сөзлэр: **тып-тып** («Үрəклэр тып-тып вурур»), **тир-тир** («Тир-тир титрəјир салон»), **дрин-дрин** («Саатын сəси кəлир: дрин-дрин») вə с.

2) архаик сөзлэр— **аршын**. («Боју анчаг үччə аршын»), **чəһрə** («Јагсыз бир чəһрə кими») вə с.

3) диалект сөзлəri: бирчə мачал («Гызын дəјуи-дэн чыхыб бирчə мачал динчəлир»), икinti чагы («Белоострова чатыр гатар икinti чагы») вə с.

4) алынмa сөзлэр: аппасионат («Сəслэр долур отага аппасионатын ајдын, кəзəl сəслəri»), акселбант («Гызыл ээрли акселбантлар»), еполет («Күмүш готаз еполетлир»)

5) тарихизмлэр: пристав, жандарм, муздур, рəнчбər, парламан вə с.

6) шаирин өз јаратдыгы сөзлэр: ачар—ачарчы, эмəl—эмəlдаш, полад—поладлашмаг, совет—Советистан, зүлмэт—зүлмэтханалар вə с.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ КҮШƏСИ

Мə'наларыны изаһ едн.

тала	мачра	өрдөр
чала	мачара	өрдөп

Бу сөзлəрин омоним сөздүгүнү билдирсн-
низми? Субут едн.

саутирик	електрик
академик	естетик

Əввəли верилмиш сəслəрлə башлајан сөзлəрин һərəсинə анд беш мисал тапын.

сəј...	тəр...	мəс...	сыг...
--------	--------	--------	--------

Сəну ашагыдакыларла тəмəмлənən сөзлəрин һərəсинə анд беш мисал тапын.

...дүф	...сфə	...ишəп
--------	--------	---------

СӨЗДҮЗӘЛДИЧИ ШӘКИЛЧИЛӘРИН МӘ'НА ХҮСУСИЈӘТЛӘРИ ҖАГГЫНДА

Набат АБДУЛЛАЈЕВА
Филологик фәннәр һәмизәди,
В. И. Ленин ад. АПИ-нин досенти

Азәрбајҗан дилиндә -лыг (-лик, -луг, -лүк) (4341 сөз), -лы (-ли, -лу, -лү) (2330 сөз), -чы (-чи, -чу, -чү) (932 сөз), -сыз (-сиз, -суз, -сүз) (708 сөз), -ыш (-иш, -уш, -үш) (127 сөз), -ыг, (-ик, -уг, -үк) (113 сөз) ән мәһсулдар шәкилчиләрди.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләр јени сөз дүзәлтмәк чәһәтдән касыб олсалар да, дилимизин башга түрк дилләри илә мүнәсибәтини мүәјјәнләшдирмәкдә, түрк дилләринин мугајисәли грамматикасыны јаратмагда, һәм сөзләрин, һәм дә шәкилчиләрин етимолокијасыны дәгигләшдирмәкдә елми чәһәтдән марағлы вә әһәмијәтлйдир. Шәкилчиләрин бәзиләри јахын, бәзиләри узағ, бәзиләри исә, зидд мәналы олур. Мәсәлән, судчу, сағычы, машинист, мәктәбли, колхозчу сөзләриндәки шәкилчиләри (-чу, -ычы, -ист, -ли, -чу) бир-биринә јахынлашдыран үмуми чәһәт һәмийн шәкилчиләрин пешә, сәнәт, мәшгулијәт мәнасыны билдирән сөзләр әмәлә кәтирмәсиндәдир. Одур ки, бунлар мәнача бир-биринә јахын һесаб едилә биләр.

Лухарыдакы мәнаја тамамилә әкс олан башга вәзијәтин јаранмасы да мүмкүндүр; мәсәлән, ағыллы-ағылсыз, күчлү-күчсүз, дилли-дилсиз, голлу-голсуз сөзләриндәки шәкилчиләр гошулдугу сөздән јени сөз әмәлә кәтирмәклә јанашы, зидд мәналар (әшјада башга бир әләмәтин ја варлыгы, ја да јохлуғу) јарадырлар.

Бунлары әсас тутарағ сөздүзәлдичи шәкилчиләри јаратдығы мәнаја көрә ашағыдакы кими групплашдырмағ олар:

1) синоним шәкилчиләр, 2) антоним шәкилчиләр, 3) омоним шәкилчиләр.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин синонимлији оларын бир-биринә јахын мәналы сөзләр әмәлә кәтирә билмәси илә мүәјјәнләшир: мәсәлән, -чы, (-чи, -чу, -чү), -ычы, (-ичи, -үчи, -үчу), -дар, -ист шәкилчиләри гошулдугу сөзә пешә, сәнәт мәнасыны верир: дилчи, сүпүркәчи, һесабдар, евар, коммунист, марксист, сағычы, сүрүчү, гурашдырычы вә с. Көрүклүји һәмийн сөзләрдә бир үмуми мәна јахынлығы (бир ишлә мәшғул олмағ) вардыр. Лакин оларда белә мәна јахынлығы илә јанашы, фәргли хусусијәтләр дә нәзәрә чарпыр. Белә ки, һесабдар сөзү илә сүпүркәчи сөзүндәки -дар вә -чи шәкилчиләрини јахынлашдыран оларын һәр икисинин пешә билдирмәсидирсә, фәргли чәһәтләри будур ки, бири мүәјјән тәһсил (һесабдар) мәктәби нәтичәсиндә әлдә едилән сәнәти, дикәри исә (сүпүркәчи) хусуси мәктәб кечмәјә еһтијаж олмајан пешәни билдирир.

Сөз көкләринин синонимлијиндән фәргли оларағ, сөздүзәлдичи синоним шәкилчиләр мәнача она јахын шәкилчи илә әвәзләнә билмир. Лакин бу шәкилчиләрин һаһмысынын әмәлә кәтирдији мәнаны фе'ли сифәт шәкилчиси илә әвәзләндирмәк олур. (Мәшғулијәтин, пешәнин мәзмунунда донуг шәкилдә һәрәкәт олдуғу үчүн бунларын фе'ли сифәт шәкилчиси илә әвәзләнмәси тасадүфи дејил). Мәсәлән, дүкәнчы—дүкәндә ишләјән, дилчи—дил елми илә мәшғул олан һесабдар—һесаб чәкән вә с.

Синоним сөздүзәлдичи шәкилчиләрин елә чәркәләри вар ки, бурада шәкилчи башғасы илә дејил, бир-бирилә әвәз едилә биләр. Белә ки, -часына, -чәсинә, -јана, -анә; -сыз, -сиз, -суз, -сүз, -би, на; -лы, -ли, -лу, -лү, -ба синоним чәркәләрдәки шәкилчиләрдән бири дилимизин доғма шәкилчиси, дикәри башга дилләрдән алынма сөзләрдә кечән шәкилчи олдуғундан бир-бири илә ејни сөздә әвәзләнә билир. Мәсәлән: Фиридун кадр шө'бәси катибинин јанына кәлдә вә сәјмәзјана (сәјмәзчасына) сорушду (М. Чәләл). Бөјүк Вәтән муһарибәсиндә Азәрбајҗан оғуллары да мәрдчәсинә (мәрданә) дүшмәнә синә кәрдиләр. Сәфалы—басәфа, мәзәли—бамәзә вә с.

Дилимизә сөзлә бирликдә башга дилләрдән кечмиш шәкилчиләрин бәзиләри бир гисим сөздә әвәзләнир. башга бир гисим сөздә исә әвәзләнә билмир. Мәсәлән, бикәф, бихәбәр

бигәм сөзләрində -би шәкилчиси еңи мазмунлу -сиз шәкилчиси вә аваз етмәк олур (кефсиз, хәбәрсиз, гәмсиз).

Мазмунуида шәхси мәһсуб олдуғу тајфа, јер нәслә әсасланарағ фамилија дүзәлдән -ов (-јев), -ова, (-јева), -зада... шәкилчиләрини синоним чәркәдә үмумиләшдирәп оларын сөздә фамилија мәһнасы јаратмасыдыр; мәсәлән, Мәмләдов, Мәмләдова, Әлијева, Әлијев, Гафгазлы, Султанлы, Күрчајлы, Дағыстанлы, Әфганлы, Әлизадә, Тағызадә, Нүсәји-задә вә с.

Антоним сөздүзәлдичи шәкилчиләр бир-биринә әкс, зидд, гаршы дуран мәһнаы ифадә едир. Синоним шәкилчиләрдән фарғли оларағ антоним шәкилчиләр еңи көкә әлава едилір вә јени сөзүн лексик мәһнасында антонимлик әмәлә кәтирир. -лы (-ли, -лу, -лү), -сыз (-сиз, -суз, -сүз), -би шәкилчиләри буна ән јахшы мисал ола биләр. Нүмунәләрә диггәт јетирәк: ағыллы-ағылсыз, библикли-библиксиз, үзүрлү-үзүрсүз, гәмли-бигәм-гәмсиз.

Бәзи сөзләрә -лы, -сыз... шәкилчиләринин һәр икисини артырмағ олмур, демәк, белә вәзијәтдә һәмни шәкилчиләр антонимлик хүсусијәти дашымыр. Мәсәлән, лимитсиз, маһијәтсиз, мисилсиз, мүдафиәсиз сөзләринин көкүнә -лы... шәкилчиси, мазәмәтли, мигјаслы сөзләринин көкүнә исә -сыз... шәкилчиси артырмағ олмур.

Омоним сөздүзәлдичи шәкилчиләр еңи фонетик тәркибли олсалар да, мүхтәлиф мәһналар јарадыр. Фикримизи конкрет нүмунәләрә әсасландырмаға чалышағ.

-лы, (-ли, -лу, -лү) шәкилчиси әшјада башға бир әшјанын чох олдуғуну билдирир (дузлу, јағлы, үзлү); әшјада бир әшја вә әләмәтин олмасыны (дилли, түфәнкли, ганадлы, кејимли) ифадә едир;

үмуми исимдән инсан ады билдирән хүсуси исимләр дүзәлдир (Күллү, Телли, Назлы, Валлы); фамилија дүзәлдир (Рәчәбли, Гафгазлы, Анадоллу); јер ады билдирән хүсуси исим дүзәлдир (Алхаслы, Вејсәлли, Сөјүдлү, Гарагојунлу); јашајыш јеринә көрә шәхси мүәјјәнләшдирир (кәндли, шәһәрли, бакылы, рајонлу); хүсуси исимдән үмуми (газахлы, шәкили, бакылы, гарабағлы); үмуми исимдән хүсуси исим: (Күллү, Бадамлы (кәнд), Телли, Гарадонлу вә с. дүзәлдир.

-лыг (-лик, -луг, -лүк) шәкилчиси исим вә сифәтә гошуларағ мүчәррәдлик билдирир (инсанлыг, јахшылыг), гоһумлуг мүнәсибәти билдирир (аналыг, бачылыг, гардашлыг), заман

мәһналы исимләрә әләмәт мазмуну кәтирир (ајлыг мааш, иллилик план, һәфтәлик чәдвәл, биркүнлүк иш), кәмијјәт мазмунлу сөздән кәмијјәтлә әләмәтләнән сөз әмәлә кәтирир (бешлик тахта, онлуг лампа, ијirmi бешлик пул), инсанын бәдән үзвүнә аид әшја билдирир (башлыг, көзлүк, дөшлүк, архалыг), вәзифә вә пешә билдирир (мүәллимлик, рәһбәрлик), еңи бир әшјанын гејри-мүәјјән кәмијјәтинин јаратдығы мөканы билдирир (мешәлик, күллүк, ағачлыг, алмалыг), әвәзлик вә сајдан исим әмәлә кәтирир (мәнлик, бирлик); тәкчә -лик формасында бәзи зәрфләрә әлава едилір вә заман етибарилә даһа конкрет заман әмәлә кәтирир (индилик, һәмншәлик, һәләлик)

-лыг (-лик, -луг, -лүк) шәкилчиси дилимизин өз шәкилчиләриндән сонра ишләнә билдији кими, алынма шәкилчиләрдән сонра да ишләнир; мәсәлән, тәрәфкешлик, достбазлыг, фитнәкарлыг, күтләвилик, әмәкдашлыг, машинистлик вә с.

-ы, -и, -у, -ү шәкилчиләри әшја мазмунлу сөзә әләмәт мәһнасы (чејраны, вағзалы, тарихи, итисади, күмүшү), һәрәкәт мазмунлу сөзә әшја мәһнасы (јазы, чәки, өлчү, горху) кәтирир.

-ар (-әр, -р) шәкилчиси һәрәкәт мәһналы сөзә әшја мәһнасы (Јетәр, Јашар, Күләр, Севәр), әләмәт мәһнасы (ахар чај, гајнар су), әләмәт мәһналы сөзә һәрәкәт мәһнасы (ағар, көјәр) верир.

-кәр шәкилчиси гејри-мәһсуллар олса да, әшја мәһналы сөзә һәм әләмәт (һижләкәр), һәм дә әшјаја пешә мәһнасы (зәркәр) верир.

-чағ, -чәк шәкилчиси һәрәкәт мәһналы сөзә әшја (јелләнчәк), әләмәт (утанчағ), тәрз (севинчәк) мәһнасы верир.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин бир гисми јалпыз бир нитг һиссәсинә, бир гисми исә даһа чох нитг һиссәсинә гошулмағ имканына маликдир. Мәсәлән, -лыг шәкилчиси исим (аталыг, нәнәлик, гоһумлуг), сифәт (јахшылыг, сағламлыг, гәмизлик), сај (бирлик, үчлүк, бешиллик, онлуг), әвәзлик (мәнлик), зәрф (һәмншәлик, индилик); -чы... шәкилчиси исим (котанчы, сучу, дилчи), сифәт (әлачы, зәрбәчи), сај (милјончу, ијirmi бешинчи (ијirmi беш), фе'лә (диләнчи); -ын... -ыг... -ид... -ут... -анаг, -әнәк; -ма, -мә; -аг, -әк; -г, -к; -ынты; -гы, -ки; -ычы шәкилчиләри фе'лә; -кил, -да, -даш, -лы, -ы шәкилчиләри исмә гошулур.

-ДАШ ШӘКИЛЧИСИНИН ЕТИМОЛОКИЈАСЫНА ДАИР

Әлияр МӘММӘДОВ
филологик елмләр намузәди.
Загатала 5 №-ли мәктәбин мұәллими

-даш шәкилчиси, гошулдуғу сөзә, әсасән, шәриклик, ор-
тағлығ, јолдашлығ мә'налары кәтирир: Мәсәлән, сирдаш, ор-
тәндаш, әмәкдаш вә с.

Маһмуд Кашғәри «Дивани-лүгәтүт-түрк» әсәриндә көстә-
рир ки, јердеш—**һәмшәһәрли** демәкдир. — Јердеш киши—ики
кишинин бир јердән олмасыдыр. Бир-биринә—јердеш—дејир-
ләр.

Бу мә'луматдан ајдын олур ки, «Китаби-Дәдә Горғуд»
дастанларында вә сонрақы мәнбәләрдә, тәхминән XIX әсрә
кими, -**таш** шәкилчиси илә дүзәлән гардаш, јолдаш, сирдаш,
чыхдаш киши сөзләрин сајы нисбәтән артмышдыр.

Мәшһур дилчи М. Кәзимбәј татар дилиндә ишләнен—
јердеш,—оулдаш киши сөзләрин Азәрбајчан дилиндә ишләнен
адаш сөзүнүн ғысалдылмыш шәкли олан **адаш** сөзүнә ујғун
кәлдијини сөјләјир.¹

Көркәмли түрколог К. Г. Зәлеман бу шәкилчинин јерлик
мә'насы билдирән -да вә јолдашлығ мә'насы билдирән -ш һис-
саләриндән ибарәт олдуғуну көстәрир.² Түркологлардан Н. Ос-
троумов, Б. Аталај, А. Н. Конјов -даш шәкилчисинин
етимолокијасы һагғында К. Г. Зәлеманын фикрини тәсдиғ
едирләр.

А. А. Зојонтовски, А. Г. Гуламовун фикринчә, -даш шә-
килчисинин биринчи һиссәси «да» фе'л, икинчи һиссәси «ш»
исә исим дүзәлдән сөздүзәлдичи шәкилчидир.

Б. Чобанзадә вә Ф. Ағазадәј көрә -даш шәкилчиси әв-
вәлчә, «дадаш» шәклиндә олмуш, сонра «дадаш» шәклини
алмыш, нәһајәт, -даш шәклинә дүшәрәк гошулдуғу сөздә **да-
даш** сөзүнүн ифадә етдији мә'наны билдирмишдир.³

¹ М. Кәзимбеков. Грамматика турецко-татарского языка, Казан,
1839, стр. 89.

² К. Г. Зәлеман. Легенда про какии Агта, изд-во. Акад. Наук, Т.
IX, №—2, СИБ. 1898, стр. 130. № 37.

³ Б. Чобанзадә вә Ф. Ағазадә, «Түрк грамеря», Бамы, 1929.

Шифаһи әдәби дилимизин илк абидәси олан «Китаби-
Дәдә Горғуд» дастанларында вә сонрақы мәнбәләрдә бу шә-
килчијә тәсадүф едирик. Дастанларда јолдаш сөзү илә «еш»
сөзү бә'зән мүстәгил, бә'зән дә мұвази ишләнилмишдир: мә-
сәлән:

Һеј ғырх ешим, ғырх јолдашым,

Ғырхыныза гурбан олсун мәним башым.

Дастанларда тәсадүф едилән «гарындаш» сөзү һәр икн
чинсә аид ишләнилмишдир. Мәсәлән, «Сән мәним әлими са-
ғалды көр, танрынын бујуруғу илә, пејғәмбарин гөвси илә, ғыз
гарындашымы Бејрәјә верәјин деди».

-даш шәкилчисинин ики һиссәдән—«да», «ш» һиссәләрин-
дән ибарәт олдуғуну, биринчи һиссәнин (да) јерлик мә'насы-
ны, икинчи һиссәнин (ш) јолдаш, дост мә'наларыны ифадә ет-
дјини сөјләјән түркологлар һәмин шәкилчинин етимолокија-
сыны, фикримизчә, даһа дүзкүн изаһ етмишләр.

Еһтимал етмәк олар ки, -ш түрк вә өзбәк дилиндә мүстә-
гил сөз олан «еш», ғырғыз дилиндәки «ајаш» сөзүнүн шәкил-
чиләшмиш формасыдыр.

Өзбәк дилиндә «өш» («још») кәнчләрә дејилр. Ғырғыз
дилиндә «ајаш» сөзү дост мә'насында ишләнир. Бу да мұасир
шәкилчиләрин вахтилә мүстәгил сөзләрдән әмәлә кәлдијини
сөјләјән түркологларын фикрини бир даһа тәсдиғ едир.

Демәк, етимоложи бахымдан -даш шәкилчиси мұрәккәб-
дир. Лакин мұасир Азәрбајчан дилиндә садә шәкилчи киши
сабитләшмиш, дашлашмышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КҮШӘСИ

Дөрдүндән бири артыдыр.

вәтәндаш

сирдаш

гардаш

јолдаш

чағғы

дајғы

дурғу

сарғы

бөјүк

бәзәк

үрәк

диләк

Дөрдүндән бири сәвдир.

габилијјәт

пешиман

әсәбиләшмәк

чағырыш

еһтирам

еһтимал

еһтирас

еһтибар

ӘДӘБИЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫҢ
ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

I руб

(9 һәфтә 2 күн)

IV сиф

(һәфтәдә 2 саат; чәми 19 саат)

1. «Аг атлы оғлан» нағылы, 3 саат.

а) Шифаһи халг әдәбијаты һагғында анлајыш. Нағыл һагғында мәлумат. «Аг атлы оғлан» нағылының I һиссәсини охунмасы вә мәзмуну үзәриндә иш. 1 саат.

б) Нағылың икинчи һиссәсини охунмасы, вал јазысының динләнилмәси вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат.

в) «Аг атлы оғлан» нағылының тәһлили. Нағылдакы әсас гәһрәман вә онуы әхлағи кејбијәтләри, һадисәләрин гурулушу, нағылың садә халг дилиндә олмасы. 1 саат.

2. Аталар сөзләри, 2 саат.

а) Аталар сөзләри һагғында мәлумат. Аталар сөзләри халг мүдриклијиниң ифадәси кими. Дәрсликдәки аталар сөзләриниң бир һиссәсини охунмасы. 1 саат.

б) Дәрсликдәки аталар сөзләриниң галан һиссәләриниң охунмасы вә тәһлили. Аталар сөзләриндә јығчамлыг, дәгиглик вә образлылыг. Онларың бәди и вә тәрбиәви әһәмијјәти. 1 саат.

3. Тапмачалар, 2 саат.

а) Тапмачалар һагғында мәлумат. Дәрсликдәки тапмачаларың бир һиссәсини охунмасы вә онлардакы халг һикмәти, мүшаһидә вә үмумиләшдирүләриң ајдынлашдырылмасы. 1 саат.

б) Дәрсликдәки аталар сөзләриниң II һиссәсини охунмасы. онларың бәди һусусијјәтләриниң изаһы. 1 саат.

4. М. Рзагулузадә. «Ана үрәји, даг чичәји». 2 саат.

а) Әсәрин охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. 1 саат.

б) Әсәрин вал јазысының динләнилмәси вә тәһлили. Әсәрдә Вәтән вә халг мәнәббети. 1 саат.

5. Нитг инкшафы: «Ана үрәји, даг чичәји» әсәриндә јаделли-ләрә гаршы мүбаризәниң тәсвири мөвзусунда шифаһи инша. 1 саат.

6. Н. Кәчәви. «Шаһын достлугу». 2 саат.
а) Әсәрин охунмасы вә мәзмуну үзәриндә иш. 1 саат.
б) Әсәрин мәзмуну вә идејасы. Әсәрдән чыхан нәтичә. Ше'рин бир һиссәсини өзбәр өјрәнилмәси. 1 саат.

7. Н. Кәчәви. «Фитнә». 1 саат.

Әсәрин мөвзусу, мәзмуну вә идејасы. Фитнәниң ағыллы һагғыз олмасы. Әсәрдә шаһрин мөгсәди.

8. Нитг инкшафы: Низаминиң «Фитнә» һекајәсиндән һагғында мөвзусунда шифаһи инша. 1 саат.

9. Ә. Әлибәјли. «Илан вә гурбаға». 1 саат.

«Илан вә гурбаға» тәмсилиндә ифадә олунан мүстәһим вә ал-легорик мә'на. Әсәрдән чыхан әхлағи нәтичәләр. Тәһсил һагғында анлајыш.

10. Б. Б. Андерсен. «Илин әһвалаты». 2 саат.

а) Әсәрин I һиссәсини охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. 1 саат.

б) Әсәрин II һиссәсини охунмасы. Мәзмун үзәриндә иш. Әсәрин тәһлили. Јазычының мөгсәди. 1 саат.

11. Синифдәнхарич оху үзәр сөһбәт, 1 саат.

12. Рублук тәқрар. 1 саат.

V сиф

(һәфтәдә икки саат; чәми 19 саат)

1. Н. Кәчәви. «Султан Сәңчәр вә гары». 2 саат.

а) Әсәрин охунмасы вә лүгәт үзәриндә иш. 1 саат.

б) Әсәрин вал јазысының динләнилмәси вә «Султан Сәңчәр вә гары» сурәтләри. Әсәрин мөвзусу вә идејасы. Низаминиң әдаләтсиз һөкмдарләра гаршы е'тиразы. 1 саат.

2. С. Ә. Ширвани. «Газ вә дурна». 1 саат.

Әсәрин охунмасы. Лүгәт үзәриндә иш, мәзмунун өјрәдилмәси. Әсәрдән чыхан әсас нәтичә.

3. Ә. Кәгәрдәјев. «Мирзә Сәфәр». 2 саат.

а) һекајәниң охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. 1 саат.

б) һекајәниң вал јазысының динләнилмәси вә тәһлили: Мирзә Сәфәр сурәти. Әсәрин дили. Мәср вә ше'р дили һагғында илк мә'лумат. 1 саат.

4. Нитг инкшафы: һәр һансы әсәрин планыны тәртиб етмәк вә план әсасында јазылы вә шифаһи изаһат ермәк. 1 саат.

5. Ч. Мәмәдгулузадә. «Почт гутусу». 2 саат.

а) Әсәрин синифдә охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. 1 саат.

б) Әсәрин вал јазысының динләнилмәси вә тәһлили: Новрузәли вә Вәли хан сурәтләри.

Јумор һагғында илк мә'лумат. 1 саат.

Синифдәнхарич иш. «Почт гутусу» телевузија филминә бахыш.

6. М. Ә. Сабир. «Бакы фәһләләри». 3 саат.

а) Ше'рин охунмасы вә лүгәт үзәриндә иш. 1 саат.

б) Ше'рин өзбәр сорушулмасы вә мәзмун үзәриндә иш. 1 саат.

в) Ше'рин мәфјурәви вә бәди тәһлили.

Сагира, сатирик сурәт вә әруз вәзни һагғында илк анлајыш. 1 саат.

7. А. Шанг. «Мәктуб јетишмәди». 2 саат.

а) Некажени синифде охунмасы ве мезмун үзәринде иш. 1 саат.
б) Эсарин вал јазысынын динленилмәси ве төһлили. Ингилаб-дан әввөл Бақы нефт мә'дәнләринде ишләјән фәһлеләрин ағыр вәзијјәти. Некајәдеки Гурбан ве Бачы Гулу сурәтләри. Эсарин дили вә бәди хусусијјәтләри.
Бәди тәсвир васитәләри һаггында илк анлајыш (пејзаж вә мөчәз). 1 саат.

8. А. Сәһһәт. «Вәтән». 1 саат.
Ше'рин охунмасы. Лүғәт үзәринде иш. Вал јазысынын динленилмәси. Ше'рдә Вәтән мөһәббәт һиссләринин бәди тәсвири. Эсарин идејасы вә тәрбијәви әһәмијјәти. Эсәрдәки бәди тәсвир васитәләри.

9. М. Ј. Лермонтов, «Гафгаз». 1 саат.
Ше'рин охунмасы вә мезмун үзәринде иш. Эсәрдә Гафгазын фүсункар көзәллијинин бәди тәрәннүмү. Шаирин Гафгаза вургун-лугунун сәбәби. Ше'рдәки бәди тәсвир васитәләри.
10. Нигт инкишафы: А. Сәһһәтин «Вәтән» вә ја М. Ј. Лермонтовун «Гафгаз» ше'рини нәсрә чевириб јазмаг. 1 саат.
Синифдәнхарич оху һаггында сәһбәт. 1 саат.
12. Рүблүк тәкрар. 1 саат.

VI синиф

(һәфтәдә 2 саат; чәми 19 саат).

1. «Короғлу» дастанындан парчалар. 2 саат.
а) «Алы киши» һиссәсинин охунмасы. Мезмун үзәринде иш. Охунмуш һиссәдә јерли һакимләрин зүлмкарлығынын тәһиди. 1 саат.

б) «Дамирчиоғлунун Чәлибелә кәлмәси» һиссәсинин охунмасы. Мезмун үзәринде иш.
«Короғлу» дастанында халқ азадлығы уғрунда мүбаризә. Дастан һаггында мә'лумат. 1 саат.
Синифдәнхарич иш: «Короғлу» бәди филмиңә бахыш.

2. Н. Кәңчәви, «Кәрпичкәсән кишинин дастаны». 2 саат.
а) Шаирин јарадычылығы һаггында ашағы синифләрдә әлдә едилән билијин мөһкәмләндирилмәси.
Эсарин охунмасы. Лүғәт үзәринде иш. «Кәрпичкәсән кишинин дастаны»нын вал јазысынын динленилмәси. Мезмунун өјрәдилмәси. 1 саат.

б) Эсарин төһлили: «Сирләр хәзинәси» эсаринин гурулушу, эсәрдәки мәнзум некајәләрин мөвзусу вә идејасы. «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» некајәсиндә әмәјә мөһәббәт идејасы. Низами Кәңчәвинин әмәк адамларына мүнәсибәти. 1 саат.

3. Нигт инкишафы: мектәбдә вә евдә көрүлән фәјдалы ишләр һаггында кичик ишә тәртиб етмәк вә јазмаг. 1 саат.

4. М. П. Вагиф, «Дурналар». 2 саат.
а) Ше'рин охунмасы вә лүғәт үзәринде иш. «Дурналар» ше'ринин вал јазысынын динленилмәси. 1 саат.
б) Ше'рин сорушулмасы. Эсарин төһлили. Ше'рдә, шаирин ишкбин әһвал-руһијјәсинин ифадәси. Гошманын дили вә бәди тәсвир васитәләри.

Гошма һаггында мә'лумат. 1 саат.

5. Г. Закир, «Тысбага, гарға, кәсәјән, аһу». 2 саат.
а) Тәмсилиин охунмасы вә лүғәт үзәринде иш. Тәмсилиин вал јазысынын динленилмәси. 1 саат.

б) Эсарин драматик охусунун тәшкили вә мезмунун мөһәммәләндирилмәси. Эсарин јығчәм төһлили.
Тәмсил һаггында мә'лумат. 1 саат.

6. М. Ф. Ахундов, «Мүсә Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ». 3 саат.

а) Эсарин тыса мезмунунун өјрәдилмәси. «М. Ф. Ахундов» ады тәдрис филминин нүмајиш етдирилмәси. Комедијанын вала јазылмыш һиссәләринин динленилмәси. 1 саат.

б) Эсарин төһлили. Ајры-ајры сурәтләрин сәчијјәси. Эсарин идејасы. 1 саат.

7. С. Ә. Ширвани «Оғлума нәсиһәт». 2 саат.

а) Ше'рин охунмасы вә лүғәт үзәринде иш. «Оғлума нәсиһәт»ин вал јазысынын динленилмәси. 1 саат.

б) Ше'рин төһлили. Елм вә сәнәт адамларына верилән тижмәт. Шаирин дил билмәјин, хусусән бөјүк рус халғынын дилин өјрәнмәјин әһәмијјәти һаггындағы фикирләри. Бирлик, достлут һаггындағы нәсиһәтләри. 1 саат.

8. Нигт инкишафы: «Әмәк инсаны шәрәфләндирир» мөвзусунда ишә јазмаг. 1 саат.

9. А. С. Пушкин, «Гафгаз». 2 саат.

а) Ше'рин охунмасы, лүғәт үзәринде иш. 1 саат.

б) Ше'рин төһлили. Эсәрдә азадлыг идејаларынын тәрәннүмү.
А. С. Пушкинин Гафгаза, онун тәбиәтинә мөһәббәти. Ше'рин бәди хусусијјәтләри. 1 саат.

10. Синифдәнхарич оху һаггында сәһбәт. 1 саат.

11. Рүблүк тәкрар. 1 саат.

VII синиф

(һәфтәдә 2 саат; чәми 19 саат)

1. Кириш. 1 саат.

Бәди әдәбијјат һаггында мә'лумат (IV—VI синифләрдә өјрәннилән эсәрләр әсасында). Бәди әдәбијјатын инчәсәнәтин башга нөвләриндән фәрги. Бәди вә елми эсәрләри бир-бириндән ајыран чәһәтләр.

2. Н. Кәңчәви, «Хејир вә Шәр» («Једди көзәл» поемасындан). 3 саат.

а) Эсарин I һиссәсинин охунмасы вә лүғәт үзәринде иш. Охунмуш һиссәнин мезмунунун өјрәнилмәси. 1 саат.

б) Эсарин II һиссәсинин охунмасы вә лүғәт үзәринде иш. Охунмуш һиссәнин мезмунунун өјрәнилмәси. «Хејир вә Шәр» эсаринин вал јазысынын динленилмәси. 1 саат.

в) Эсарин төһлили. Хејир вә Шәр сурәтләри. Пахыллығын, шәрин исләнмәси. Эсарин тәрбијәви әһәмијјәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси: епик эсәр һаггында мә'луматы дәривләшдирмәк. Мәснәви һаггында илк мә'лумат. Тәһкијә, бәди диалог. 1 саат.

Əlavə oxu üçün: N. Kəncəvi «Ənuşirəvan və bəyqışların səh-
bətli».

3. Joxlama nişə və jəzə nişəni təhlili. 3 saat.

а) «Хејрхаллыгы нәдә көрүрәм»: «Н. Кəncəvini «Хејр və Шөр» əsərindən nə əfrəndim»: «Исан инсанын досту, јолдашы və гардашыдыр» мөвауларындан бири үзрә. 2 saat.

б) Јазыда јол верилән сөһвләрди тәсһиһ едилмәси. 1 saat.

4. M. Фүзули, «Мејваләрди сөһбәти». 3 saat.

а) Əsəри охунмасы və лүгөт үзәриндә иш. 1 saat.

б) «Мејваләрди сөһбәти» əsəринин вал јазысынын динләнил-
мәси və мөзмунун əfrəндилмәси. 1 saat.

в) Əsəри тәһлили. Зүлмкар феодал һакимләрди, ловғалығын
тәһлиди.

Əдәбијат нәзәријјәси: тәмсил һагғында мө'луматди дәринләш-
дирилмәси. Əруз вәзи һагғында илк анлајыш. 1 saat.

Əlavə oxu üçün: M. Фүзули «Шикајәтнамә».

5. M. Ф. Ахундов, «Сәркүзәшти-вәзир-хани-Ләнкөрән». 4 saat.

а) Комедијаны мөзмуну һагғында гыса мө'лумат. I һиссәни
драматик охусу. Чәтин сөзләрди изаһы. 1 saat.

б) Əsəри II һиссәсини драматик охусу. Чәтин сөзләрди изаһы.
1 saat.

в) Комедијаны мөзмунуну əfrəндилмәси. 1 saat.

г) Əsəри тәһлили: хан və вәзир Мирзә Гөбиб сурәтләрди вәси-
тәсилә күтбәји ханларын və јалтаг вәзирләрди тәһлиди. Əсәрдәки
гадыи сурәтләрди.

Əдәбијат нәзәријјәси: комедија һагғында мө'луматы дәрин-
ләшдирмәк (инсан характери, мөзү və идеја). 1 saat.

Əlavə oxu üçün: M. Ф. Ахундов: «Һекајәти-хыр-гулдурбасан».

6. Ч. Мөммөдгулузаде, «Гурбанәли бәј». 3 saat.

а) Һекајәни I һиссәсини охунмасы və мөзмун үзәриндә иш.
1 saat.

б) Һекајәни II һиссәсини охунмасы və мөзмун үзәриндә иш.
1 saat.

в) Һекајәни тәһлили: əсәрдәки ингилабдан əввөлкә феодал
кәнд һөјәтиһи тәсвири. Гурбанәли бәј сурәти.

Əдәбијат нәзәријјәси: реализм һагғында илк мө'лумат. Нәср
və нөзм дилвини фәргә. 1 saat.

Əlavə oxu üçün: Ч. Мөммөдгулузаде «Бөлкә дө гајтардылар».

7. Синифдөнхәрч оху һагғында сөһбәт. 1 saat.

8. Əдәбијат нәзәријјәси үзрә билији тәқрары və системә са-
лымасы. 1 saat.

VIII синиф

(һөфтөдә 3 saat; чәми 28 saat)

1. Кириш. 2 saat.

а) Бәди әдәбијат һагғында анлајыш. Бәди әдәбијатын сәә
сөнәти олмасы, һөјәти бәди сурәтләрлә өкс етдирмәси və төрбијәни
өһәмијјәти. 1 saat.

б) Әдәбијатшүнаслыг елми və онун өһәтә етдији сәһөләр: әдә-
бијат тарихи, әдәбијат нәзәријјәси və әдәби тәһлиди.

86

В. И. Ленин әдәбијат һагғында (В. И. Ленин «Л. Н. Тол-
стөј рус ингилабынын күзкүсү кими» мөғаләси, «В. И. Ленин әдә-
бијат һагғында» Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјәти, Бақы, 1970).

Əдәбијатын синфи характери. Чәмијјәти инкишафында әдә-
бијатын ролу.

Əдәбијат нәзәријјәси: әдәбијатын образлылығы һагғында ан-
лајышын дәринләшдирилмәси. 1 saat.

2. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијаты. 4 saat.

а) Шифаһи халг әдәбијаты, онун әсәс хүсүсијјәтләрди.
Марксизм-ленинизм классикләрди шифаһи халг әдәбијаты һаг-
ғында.

М. Горкинши шифаһи халг әдәбијатына вердији гүмөт. 1 saat.

б) Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијатынын нөвләрди: нөгмәләр,
лајлалар, бәјәтилар. 1 saat.

в) Аталар сөзләрди, мәсәлләр, тапмачалар, һағыллар. 1 saat.

г) Дастанлар, ашыг әдәбијаты. 1 saat.

3. «Дәдә Горгуд» дастанларындан «Газан ханын евини јағма-
ланмасы» боју. 5 saat.

а) Дастандакы бојларын мөзмунуну охунмасы və əfrəндилмәси.
1 saat.

б) «Салур Газанын евини јағмаланмасы» бојуну охунмасы və
мөзмунуну əfrəндилмәси. 1 saat.

в) Дастандакы әсәс сурәтләрди тәһлили: Дәдә Горгуд, Салур
Газан, Гарача чобан. 1 saat.

г) Бурла хатын və Уруз сурәтләрдини тәһлили. 1 saat.

д) Əsəри идејасы: дастанда ана мөһәббәти, Ветән севкиси.
Ишғалчылыг мұһарибәләрдини тәһлиди. 1 saat.

Синифдөнхәрч иш: «Дәдә Горгуд» бәди филмиә бахыш.

4. Joxlama nişə və сөһвләр үзәриндә иш. 3 saat.

а) «Дәдә Горгуд» дастанында азадлыг үғрунда мұбаризә мө-
тәһләрди; «Дәдә Горгуд» дастанында ана мөһәббәти və оғул сәда-
гәти; «Дәдә Горгуд» филми һагғында мұһабизәләрим» мөзүларын-
дан бири үзрә ишә јазмаг. 2 saat.

б) Јазыда јол верилән сөһвләрди тәсһиһ едилмәси. 1 saat.

5. XII әсрә гәдәркә Азәрбајчан әдәбијаты һагғында үмуми мө'-
лумат. 2 saat.

а) Азәрбајчан халғынын гәдим тарихи və мәдәнијјәти. 1 saat.

б) XI—XII әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијаты (Гәтрян Тәбризи,
Мөһсәти Кəncəви, Әбүл-үлә Кəncəви), Сарај ше'ри, Хагани və Няз-
зами. 1 saat.

6. Н. Кəncəвини һөјәт və јарадычылығы. 17 saat.

а) Н. Кəncəвини дөврү, һөјәти və јарадычылығы һагғында
үмуми мө'лумат. «Нязами Кəncəви» тәдрис филминин нүмајиш ет-
дирилмәси. 1 saat.

б) Нязамини лирикасы. Шаирин лирикасында ичтиман мотив-
ләр. Мөһәббәтин төрәкнүмү. 1 saat.

Əlavə oxu üçün: Б. Араслы «Шаирин һөјәти».

б) Нязамини лирикасы. Шаирин лирикасында ичтиман мотив-
ләр. Мөһәббәтин төрәкнүмү. 1 saat.

1. Гәјд: Н. Кəncəвини һөјәт və јарадычылығы үчүн ајрылмыш
вахтын 8 сааты II рүбүн пәјна кечир.

87

в) «Хосров və Ширин» əсəri һаггында мә'лумат. Əсəрин гыса мазмунунун охунмасы və өйрəнилмəsi. 1 саат.

г) «Хосров və Ширин» əсəриндөн ајры-ајры парчаларын һилбанунун Ширинə өјүд вермəsi») охунмасы və мазмун үзəриндө иш. 1 саат.

д) «Хосров və Ширин» əсəриндөн ајры-ајры парчаларын («Хосровла Фəрһадын дејишмəsi», «Ширинин Фəрһадын чөкдији арх və тикдији һовузук тамашасына кетмəsi») охунмасы və мазмун үзəриндө иш. 1 саат.

е) «Хосров və Ширин» əсəриндөн ајры-ајры парчаларын охунмасы («Ширинин Хосрова өјүд вермəsi»), вал јазысынын дин-ләнилмəsi. Мазмунла əлағадар билијин мөһкөмлөндирилмəsi. 1 саат.

ө) Əсəрин төһлили: Ширин сурəти. 1 саат.
ж) Хосров сурəтинин төһлили. 1 саат.
з) Фəрһад сурəтинин төһлили. 1 саат.

7. Совет əдəбијаты үзрə сөһбət. 1 саат.
Азəрбајчан шаирлəринин сов иллəрдөки əсəрлəриндө Ленин мөвзусу (Н. Хəзри «Ленин», Б. Ваһабзадə «Ленин», Əли Кəрим «Бахырам тунч һејнələ» və с).

8. Əдəбијат нəзəријəсиндөн верилən билијин тəкрары və сис-темə салынмасы. 1 саат

IX сяннф

(һөфтəдө 4 саат; чəми 37 саат).

1. XIX əсрин I јарысында Азəрбајчан əдəбијаты. 5 саат.

а) Азəрбајчанын Русия илə бирлəшдирилмəsi (сəһ. 3—7). 1 саат.

б) Маарифчи-реалист əдəбијатын инкишафы, Аббасгулу ага Бакыханов (сəһ. 7—15). 1 саат.

в) Исмајыл бөј Гутташылы, Мирзə Шəфи Вазех (сəһ. 15—19). 1 саат.

г) Јазылы əдəбијатда ашыг ше'ринин инкишафы (сəһ. 19—25). 1 саат.

д) Ше'рдə сатира və төнгидин инкишафы (сəһ. 25—29). 1 саат.

2. Г. Закирин һəјат və јарадычылыгы. 8 саат.

а) Г. Закирин һəјат və јарадычылыгы һаггында үмуми мә'лумат. 1 саат.

б) «Дост јолунда» ше'ринин охунмасы və мазмун үзəриндө иш. Əсəрин төһлили. 1 саат.

в) «Дурналар» ше'ринин охунмасы və мазмуну үзəриндө иш. Əсəрин төһлили. 1 саат.

г) «Кечди невбəти-зимистан» ше'ринин охунмасы və мазмуну үзəриндө иш. Əсəрин төһлили. Кəрајлы һаггында мә'лумат. 1 саат.

д) «Хəбər алсан бу виланын əһвалын» сатирасынын I һисəсинин охунмасы və мазмуну үзəриндө иш. 1 саат.

е) «Хəбər алсан бу виланын əһвалын» сатирасынын бүтүн-лүкдө охунмасы və мазмуну үзəриндө иш. «М. Ф. Ахундова мөһ-туб»ун вал јазысынын динлəнилмəsi. 1 саат.

э) Сатиранын төһлили. Əсəрдə рүшвəтхор və əдалəтсиз чар һакимлəринин, зүлмкар бəјлəрин, икиүзлү руһанилəрин ифшасы. 1 саат.

ж) Г. Закирин тəмсиллəри və мөнзум һекајəлəри. 1 саат.

3. XIX əсрин II јарысында Азəрбајчан əдəбијаты 4 саат.

а) Дөврүн игтисади, ичтимай və мэдəни хүласəsi. Милли мət-буатын јаранмасы. 1 саат.

б) В. И. Ленинни «Русияда фəһлə мətбуатынын кечмишиндөн» мөгалəsi 1 саат. (В. И. Ленин əдəбијат һаггында, Азəрбајчан Дөвлət Нəшријаты, Баки, 1970).

в) Азəрбајчанда милли театрын јаранмасы və инкишафы. Реализмин инкишафы. Драматуркија. 1 саат.

г) Поезија. Əдəби мəчлислəр. Хуршидбану Натəван. 1 саат.

4. Јохлама ишпа və сəһвлər үзəриндө иш. 3 саат

а) «Г. Закирин сатираларында чар һакимлəринин, зүлмкар бəј-лəрин və ријакар руһанилəрин төнгиди»; «Сосиалист Азəрбајчаны» күндөн-күнə көзəллəшир»; «Бахдығым бир сəһнə əсəri və ја оху-дугум əсər һаггында тəссуратым» мөвзуларындан бири үзрə иш-па јазмаг. 2 саат. Јазыда јол верилən сəһвлəрин тасһий едилмəsi. 1 саат.

5. М. Ф. Ахундовун һəјат və јарадычылыгы. 17 саат.

а) М. Ф. Ахундовун дөврү və һəјаты. 1 саат.

б) М. Ф. Ахундовун ше'р јарадычылыгы һаггында мә'лумат. «А. С. Пушкинни өлүмү һаггында Шəрг коемасы»нын I һиссəsi-нин охунмасы və мазмуну үзəриндө иш. 1 саат.

в) Əсəрин төһлили. Пушкинə сонсуз мөһəббət, онун фəчнəди өлүмүнə дəрин тəссүф, кəдər. Поеманын идејасы. 1 саат.

г) М. Ф. Ахундовун драматуркијасы һаггында мә'лумат. «М. Ф. Ахундов» адлы тəдрис филминин синифдə нүмајиш етдирилмəsi. 1 саат.

д) «Һачы гара» əсəринин драматик охусу və мазмун үзəриндө иш. 1 саат.

е) Комедијанын вал јазысынын динлəнилмəsi və мазмунунун мөһкөмлөндирилмəsi. 1 саат.

ж) «Һачы Гара» əсəринин төһлили. Һачы Гара сурəти. 1 саат.

з) Комедијадакы бəј və гадын сурəтлəри. 1 саат.

и) Əсəрдəки башга сурəтлəрин төһлили. 1 саат.

и) «Һачы Гара» комедијасынын композисијасы və дили. Əдəбијат тарихимиздə əсəрин јери. Əдəбијат нəзəријəsi: Тəнгиди реализм һаггында мә'лумат. Комедија һаггында билијин дəринлəшдирилмəsi (персонажларын диалогу, драматик конфликт, композисијаја даир мә'лумат). 1 саат.

6. Совет əдəбијаты үзрə сөһбəтлər. 2 саат.
Азəрбајчан ше'риндө Ленин образынын тəрəннүмү (М. С. Ордубади, «Ленинə»; С. Вурғун, «Ленинин китабы»; С. Рүстəм,

1. Гејд: М. Ф. Ахундовун һəјат və јарадычылыгы үчүн ајрыл-мыш вахтын 6 сааты II рүбүн пајына кечир.

«Шамриг дорди», «Кумош»; Р. Рза, «Бали адасында Ленинло ко-
руш»; М. Рахим «Ленин Вақыда»; В. Вахабзаде, «Ленинло со-
бат» ва с.).

7. **Жохлама инша ва сөһвлөр үзәриндә иш. 3 саат**

а) «Һачы Гара комедијасында хәснелијин ифшасы»;
«Пушкинин өлүмү һаггында «Шөрг поемасы» әсәриндә
М. Ф. Ахундовун А. С. Пушкинә мөһәббәтинин ифадәси»,
«В. И. Ленинни ады гөлбимиздөдир» мөвауларындан бири үзә-
ринша јазмаг. 2 саат.

б) Јазыда јол верилән сөһвләрин тәсһиһ едилмәси. 1 саат.

X сһиф

(һәфтәдә 3 саат; чәми 28 саат).

1. **Кириш. 4 саат.**

а) Русија азадлыг һәрәкәтинин үчүнчү—пролетар ингила-
бы дөврү. Социалист реализми әдәбијатынын јаранмасы. М. Гор-
ькинни башчылыгы илә мүтәрәтти јазычыларын әдәбијатда дека-
дент модернист ахына гаршы мүбаризәси. 1 саат.

б) В. И. Ленин әдәбијатын партијалылыгы һаггында. В. И. Ле-
нинни «**Партија тәшкилаты ва партија әдәбијаты**» моғаләси
(«В. И. Ленин әдәбијат һаггында», Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријә-
ты, Бақы, 1970).

Әдәбијат нәзәријәси: Әдәбијатын партијалылыгы һаггында
анлајыш. 1 саат.

в) Бөјүк Октјабр социалист ингилабы ва әдәбијатда синфили-
јни күчләнмәси. Чохмилләтли совет әдәбијатынын әмәлә кәлмәси.
В. И. Ленин классик ирсә шјәләнмәк һаггында. В. И. Ленинни
«Пролетар мәдәнијәти һаггында» әсәри (В. И. Ленин әдәбијат
һаггында, Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријәты, Бақы, 1970). 1 саат.

г) Социалист реализми совет әдәбијатынын јарадычылыгы ме-
тоду кими. Сов.ИКП Програмы ва Сов. ИКП XXV гурултајы чөх-
милләтли совет әдәбијатынын кәләчәк инкишафы һаггында.
1 саат.

2. **1917—1931-чи илләрдә Азәрбајҗан әдәбијаты. 2 саат.**

а) Бөјүк Октјабр социалист ингилабы ва Азәрбајҗанда Совет
һакимијәти үғрунда мүбаризә.

Азәрбајҗанда Совет һакимијәтинин гурулмасы ва мүтәрәтти
јазычыларын јени гурулушу рәбәтлә гаршыламалары. 1 саат.

б) РК(б)П Мәркәзи Комитәсинин «Вәдди әдәбијат сәһәсин-
дә партијаның сijasәти һаггында» 1925-чи ил тарихли гәтнамәси
ва онун әһәмијәти. 1 саат.

3. **Ч. Чаббарлынын һәјат ва јарадычылыгы. 12 саат.**

а) Ч. Чаббарлынын һәјат ва јарадычылыгы һаггында үмуми
мәлүмат. 1 саат.

б) Ч. Чаббарлынын ше'р ва һекајәләри. «Ана» ше'риниң вал
јазысынның динләнилмәси. 1 саат.

в) Ч. Чаббарлынын драматуркијасы. «Ч. Чаббарлынын сәһнә
әсәрләри» адлы 2 һиссәдән ибарәт тәдрис филминин нүмајиш ет-
дрилмәси. 1 саат.

г) «Алмаз» әсәриниң бир һиссәсини охунмасы. Әсәрдән бир
парчаның вал јазысынның динләнилмәси ва мәзмун үзәриндә иш.
1 саат.

д) Әсәрин төһлили: мүсбәт сурәтләр. 1 саат.

е) «Алмаз» әсәриндә мәһфи сурәтләр. 1 саат.

ә) «Алмаз» әсәриниң композијасы ва дили (конфликт, су-
рәтләриң фәрди дили ва ифадә хүсусијәтләри). 1 саат.

ж) Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриниң бир һиссәсини
охунмасы ва мәзмун үзәриндә иш. 1 саат.

з) Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриниң бир һиссәсини
охунмасы. Әсәрдән бир парчаның вал јазысынның динләнилмәси
ва мәзмун үзәриндә иш. 1 саат.

и) Әсәрин төһлили: «1905-чи илдә» әсәриндә ингилабты су-
рәтләри. 1 саат.

ј) Әсәрдәки мәһфи сурәтләр. 1 саат.

к) Әсәрин идејасы, композијасы ва дили. 1 саат.

4. **Жохлама инша ва сөһвлөр үзәриндә иш. 3 саат.**

а) «Ч. Чаббарлынын «Алмаз» әсәриндә мүбаризә совет мүәд-
лими сурәти»; «Ч. Чаббарлынын «Алмаз» әсәриндә гәндә кәдди
коллективләшмәнин тәсвири»; «Азәрбајҗаның кәндләри онунчу
бешиллиндә» мөвауларындан бири үзәринша јазмаг. 2 саат.

б) Јазыда јол верилмиш сөһвләрин тәсһиһ едилмәси. 1 саат.

5. **С. Рүстәмин һәјат ва јарадычылыгы. 5 саат.**

а) С. Рүстәмин һәјат ва јарадычылыгы һаггында мәлүмат.
1 саат.

б) С. Рүстәмин «Әләмдән нәш'әјә» ше'риниң охунмасы, әсәрин
вал јазысынның динләнилмәси ва төһлили. 1 саат.

в) С. Рүстәмин «Ана ва почталјон» ше'риниң охунмасы.
Әсәрин вал јазысынның динләнилмәси ва мәзмун үзәриндә иш. 1 саат.

г) Ше'рин төһлили. Ана ва почталјон сурәтләри. Аванын јүк-
сәк мә'нәви әләминниң бәдии ифадәси. 1 саат.

д) «Тәбризим» ше'риниң охунмасы, вал јазысынның динләнил-
мәси ва әсәрин төһлили. Ше'рдә Вәтән мөһәббәти. 1 саат.

6. **Һ. Чавидин һәјаты ва јарадычылыгы. 5 саат.**

а) Һ. Чавидин һәјаты ва јарадычылыгы. 1 саат.

б) Һ. Чавидин драматуркијасы. 1 саат.

II РҮБ

(7 һәфтә јарым)

IV сһиф

(һәфтәдә 2 саат; чәми 15 саат)

1. **Т. Елчин, «Гызулдуз, Јашар ва Нурнәвә». 3 саат.**

а) Поеманың охунмасы ва мәти үзәриндә иш. 1 саат.

б) Поеманың охунмасы ва мәзмунун өјрәдилмәси. Әсәрдә ушаг-
ларын истәк ва арзуларынын бәдии тәсвири. Ушагларын тәбиәтин
сирләрини өјрәнмәјә бөјүк һөвәси. 1 саат.

1. Гејд: Һ. Чавидин һәјат ва јарадычылыгы үчүн ајрылмыш
вахтын 3 сааты II рүбүн пәјына кечир.

в) Әсəрин вaл жaзысынын динлəнилмəsi вə əсəрдəки сурəтлəрдин ығчaм тəһлилi. Пoемaнын турудушу вə дили. 1 сaат.

2. Б. Вaхaбзaдə. «Икi сaат». 1 сaат.

Шe'рин охунмaсы вə вaл жaзысынын динлəнилмəsi. Мəтн үзəриндə иш. Шe'рдə мoсмoсун илк фəтəһи, сoвет вəтəндəшлi Юри Гaрринин, сoвет эдминин, сoвет aдaмлaрыннaн жəни кaллижлəрдинин тəрəннүмү.

3. М. Сəйхиддə. «Ағылды иясaн вə дəли Күрүн нaғылды». 2 сaат.

а) Әсəрин охунмaсы вə мəтн үзəриндə иш. 1 сaат.

б) Әсəрин мəзмунунун өйрəдилмəsi. Ығчaм тəһлилi, сoвет aдaмлaрыннaн тəбиəт гүвəлəринə гəршy мубаризəсинин бəдин тəсвири. Хаспoлaд вə Гəбрoмaн сурəтлəриндə сaдə əмək aдaмлaрыннaн тəсвири. 1 сaат.

4. М. Горки. «Сəһəр». 1 сaат.

Мəтнин охунмaсы. Мəзмунун өйрəдилмəsi. Әсəрин мəвзусу вə идəжасы. Һəкajəдə ушaғларын ингилабдaн əввəлки ағыр хəјатынын тəсвири.

5. А. Шaпг. «Кəч» (пaрчaлар). 2 сaат.

а) Әсəрин биринчи һиссəсинин охунмaсы. Мəтн үзəриндə иш. Охунмуш һиссəнин мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

б) Әсəрин икинчи һиссəсинин охунмaсы. Мəтн үзəриндə иш. Охунмуш һиссəнин мəзмунун өйрəдилмəsi.

Әсəрдə Азəрбajчaн тəбиəтинин, сaдə зəһмəт aдaмлaрыннaн тəсвири. 1 сaат.

6. М. Ə. Сəбир. «Чүтчү». 1 сaат.

Шe'рин охунмaсы вə вaл жaзысынын динлəнилмəsi. Мəтн үзəриндə иш. Шe'рдə ингилабдaн əввəлки кəнд хəјатындaн бир лəһнə. Әсəрдə сaдə əмək aдaмлaрыннaн тəсвири.

7. А. Сəһхəт. «Jај сəһəри». 1 сaат.

Шe'рин охунмaсы вə вaл жaзысынын динлəнилмəsi. Мəтн үзəриндə иш. Шe'рдə тəбиəт кəзəллижинин рeал бoјaларлa тəсвири.

8. И. Əфəндијев. «Шəһəрдəн кəлən овчу». 2 сaат.

а) Һəкajəнин охунмaсы вə вaл жaзысынын динлəнилмəsi. Мəтн үзəриндə иш. 1 сaат.

б) Әсəрин мəзмунунун өйрəдилмəsi. Ығчaм тəһлилi. Хaлғ шaнр С. Вурғунун һуманизми вə сəмимилијн. 1 сaат.

9. Синифдəнхaрич оху һaғтындa сəһбəт. 1 сaат.

V синиф

(һəфтəдə 2 сaат; чəми 15 сaат)

1. И. С. Туркeнeв. «Мужу». 3 сaат.

а) Әсəрин I һиссəсинин охунмaсы вə мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

б) Әсəрин II һиссəсинин охунмaсы вə мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

в) «Мужу» диaфилминин нумажыш етдирилмəsi вə əсəрин ығчaм тəһлилi: чaр Русиясындакы тəһкымчилик һуғугунун тəнғиди. Кeрасим вə мүлкəдaр хaным сурəтлəри. Кeрасим сурəтиндə рус кəндлисинин инсaни кəйфијəтлəринин вə зоракылығa гəршy етирaзынын тəсвири. 1 сaат.

2. Мaрк Твeн. «Том Сoјжeри мaчəрaлары». 4 сaат.

а) Әсəрин I һиссəсинин охунмaсы вə мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

б) Әсəрин II һиссəсинин охунмaсы вə мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

в) Әсəрин III һиссəсинин охунмaсы вə мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

г) Әсəрин ығчaм тəһлилi: Том сурəти. Әсəрдə доктлут, сaдaғəт мoтивлəри. 1 сaат.

3. Рабтəли ниттин иккишaфы. 2 сaат.

а) «Гыш фəсли». «Илк гəр». «Бизим гəсəбə». «Е'мaлeтхaнaдa» вə с. мəвзулардa өйрəдичи ишa. 1 сaат.

4. М. Горки. «Шaһин нaғмəsi». 2 сaат.

а) Әсəрин охунмaсы вə мəтн үзəриндə иш. 1 сaат.

б) Әсəрин мəзмунунун өйрəдилмəsi. Ығчaм тəһлилi. Һəкajəнин идəжасы. Əдибин ингилаби хəрəкəтa мүнəсибəти. Әсəрин симвoлик мaһијəти. 1 сaат.

5. Ч. Чаббарлынын хəјаты һaғтындa очерк. «1905-чи илдə» əсəриндən бир пaрчa. 3 сaат.

а) «Көмүрчү aнлəсиндə». Мəтнин охунмaсы вə мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

б) «Илк хəдə». Мəтнин охунмaсы вə мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

в) «1905-чи илдə» əсəриндən бир пaрчa. Мəтнин драмaтик охусу вə вaл жaзысынын динлəнилмəsi. Мəзмунун өйрəдилмəsi. Ығчaм тəһлилi. Пјeсдə Азəрбajчaн вə ермəни хaлғларыннaн достлугунун тəрəннүмү.

Драм əсəрлəри һaғтындa aнлəйыш. 1 сaат.

6. Синифдəнхaрич оху һaғтындa сəһбəт. 1 сaат.

VI синиф

(һəфтəдə 2 сaат, чəми 15 сaат)

1. Т. Г. Шeвчeнко. «Вəсијјəт». 1 сaат.
Шe'рин охунмaсы вə мəтн үзəриндə иш. Шe'рдə вəтəнə бaғдылығ, сөнмəз мəһəббəт мoтивлəри. Шaһрин хəшбəт кəлəчəјə инамы.

2. Ə. Һaғвeрдијев. «Гoчa тaрзəн». 2 сaат.

а) Әсəрин охунмaсы вə мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

б) Әсəрин вaл жaзысынын динлəнилмəsi. Һəкajəнин ығчaм тəһлилi. Әсəрдə тəрбијə мəсəлəлəринин тoјулушу. Əдибин сəнəткaрлығ хүсусијјəтлəри. 1 сaат.

3. М. Горки. «Ушaғлығ иллəри». 3 сaат.

а) Әсəрдən вeрилмиш пaрчaнын I һиссəсинин охунмaсы вə мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

б) II һиссəнин охунмaсы вə мəзмунун өйрəдилмəsi. 1 сaат.

в) Әсəрин ығчaм тəһлилi, ингилабдaн əввəл јохсул ушaғларын ачыначaғды хəјаты. Әсəрин идəжасы. 1 сaат.

Синифдəнхaрич иш: «Ушaғлығ» кино-филминдən фpaгментлəрин нумажыш етдирилмəsi.

4. Р. Рзa. «Лeнин» пoемaсындaн бир пaрчa. 2 сaат.

а) Пoемадaн вeрилмиш пaрчaнын охунмaсы вə мəтн үзəриндə иш. 1 сaат.

б) Кемия парчааны вал жазысынын динлөнүлмөсү вэ (ыгчам тәһлили: В. И. Ленин үмүмхалг мөһөбөтүнүн ифадәси. 1 саат.

5. Ч. Новруз, «Ленин јени бир ерадыр». 2 саат.

а) Әсәрин охунмасы вэ метн үзәриндә иш. 1 саат.

в) Шерин тәһлили: В. И. Ленин халг азадлығы угрунда мүбаризәнин раһбәри, милјонларла зәһмәткеш инсанын хиласкары кими тәрәннүмү. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Ленин һаггында һекајә» филминә бахыш.

6. Рабитәли нитгин инкишафы: «Ленин ады гөлбимздәдир» мөвзусунда өјредичи иш. 1 саат.

7. Ч. Чаббарлы, «Фирузә». 3 саат.

а) һекајәнин I һиссәсинин охунмасы вэ мөзмунун өјредилмәси. 1 саат.

б) һекајәнин II һиссәсинин охунмасы вэ мөзмунун өјредилмәси. 1 саат.

в) һекајәнин вал жазысынын динлөнүлмөсү. Әсәрин йыгчам тәһлили вэ «Фирузә» һекајәси үзәр «Бақы кечмишдә вэ инди» мөвзусунда јазылачәг иш. 1 саат.

8. Синифдәнхарич оху һаггында сөһбәт. 1 саат.

VII синиф

(һәфтәдә 2 саат; чәми 15 саат)

1. М. Ә. Сабир, «Нә ишим вар?!». 3 саат.

а) Шерин охунмасы вэ метн үзәриндә иш. 1 саат.

б) Шерин вал жазысынын динлөнүлмөсү вэ мөзмунун өјредилмәси. 1 саат.

в) Шерин йыгчам тәһлили: «Ветәнин, халгын тејдинә галмајан, өз шахси мөһәбәтләрини дүшүнәнләрин ифшасы. Сабир сатираларынын әсәс хүсусијјәтләри һаггында үмуми мәлумат.

Ингилаби сатира һаггында анлајыш. Тазијанә. 1 саат.

Әләвә оху үчүн: Н. Хәзри, «Дағлар дағымдыр мәним».

2. Ч. Чаббарлы, «Севил». 4 саат.

а) «Ч. Чаббарлы» тәдрис филминин I һиссәсинин нүмајиш етдирилмәси. «Севил» пјесинин драматик охусу вэ мөзмунун өјредилмәси. 1 саат.

б) «Севил» пјесинин драматик охусу вэ мөзмунун өјредилмәси. 1 саат.

в) «Севил» пјесинин драматик охусу вэ мөзмунун өјредилмәси. 1 саат.

г) Әсәрин тәһлили: «Севил» гадын азадлығыны әмс етдирән гижмәтли бир әсәрдир. Севил Совет һакимијјәти илләриндә азадлығы чыхмыш Азәрбајчан гадынларынын үмумиләшдирилмиш сурәти кими. Әсәрдәки башга сурәтләр (Күлүш, Балаш, Дилбәр вэ б.).

Сосналист реализми һаггында илк анлајыш. Драм әсәри һаггында мәлумат. 1 саат.

Әләвә оху үчүн: С. Дағлы, «Баһар оғлу».

3. Јохлама иш. 2 саат.

«Ч. Чаббарлынын «Севил» пјесиндәки рәһбәт вэ нифрәт бәсләдијим сурәтләр»; «Севил» азадлығы чыхмыш Азәрбајчан гадын-

ларынын үмумиләшдирилмиш сурәтидир»; «Севдијим бәстәкарлар вэ маһнылар» мөвзуларындан бири үзәр иш. 1 саат.

4. С. Вурғун, «26-лар». 4 саат.

а) Помадан I һиссәнин охунмасы вэ метн үзәриндә иш. 1 саат.

б) Помадан II һиссәнин охунмасы вэ метн үзәриндә иш. 1 саат.

в) Помадан вал жазысынын динлөнүлмөсү вэ мөзмунун өјредилмәси. 1 саат.

г) Әсәрин тәһлили: помада 26 Бақы комиссарынын гәһрәманлығы, мәрдлији вэ дөһмәзлијинин бәдин тәсвири. Әсәрдә гәләбәјә олан бөјүк инам.

Пома һаггында мәлуматын дәрнләшдирилмәси. 1 саат.

Әләвә оху үчүн: С. Вурғун, «Өлүм күрсүсү».

Синифдәнхарич иш: «26-лар» бәдин филминә бахыш.

5. Рабитәли нитгин инкишафы. 1 саат.

Шакирдләрин тамаша етдикләри һәр һансы филм, драм әсәри вэ ја сүжетли рәсм әсәрләри һаггында мулаһизәләри әсасында өјредичи иш.

6. Синифдәнхарич оху һаггында сөһбәт. 1 саат.

VIII синиф

(һәфтәдә 3 саат; чәми 23 саат)

1. Низами Кәнчәвинин јарадычылығы. 8 саат.

а) «Искәндәрнамә» әсәриндән ајры-ајры парчаларын охунмасы вэ мөзмун үзәриндә иш. 1 саат.

б) «Искәндәрнамә» әсәриндән ајры-ајры парчаларын охунмасы вэ мөзмун үзәриндә иш. 1 саат.

в) Әсәрин тәһлили: Искәндәр сурәти. 1 саат.

г) Әсәрин тәһлили: Нүшабә сурәти. 1 саат.

д) «Искәндәрнамә»нин бәдин хүсусијјәтләри. 1 саат.

е) Низами јарадычылығынын бәдин хүсусијјәтләри. 1 саат.

ж) Низами вэ дүңја әдәбијјаты.

Епик әсәр вэ поема һаггында мәлуматын дәрнләшдирилмәси. 1 саат.

2. Јохлама иш вэ сөһвләр үзәриндә иш. 3 саат.

а) «Н. Кәнчәвинин «Хосров вэ Ширин» әсәриндә Ширин вэ Ферһад сурәтләри»; «Н. Кәнчәвинин «Искәндәрнамә» әсәриндә Нүшабә вэ Искәндәр сурәтләри»; «Шәрәфли әмәк инсаны учалдыр» мөвзуларындан бири үзәр иш. 2 саат.

б) Јазы ишинин тәһлили. 1 саат.

3. XIII—XVI әсәрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында гыса мәлумат. 3 саат.

а) Ариф Әрдәбили, Әссар Тәбризи, Хәсәнәоғлу. 1 саат.

б) Имадәддин Нәсим. 1 саат.

Әләвә оху үчүн: Габил, «Нәсим».

в) Гурбани, Кишвәри, Хәбиби, Шаһ Исмајыл Хәтан. 1 саат.

Әләвә оху үчүн: «Шаһ Исмајыл Хәтан», Әсәрләри, I—II чилдләр.

Синифдәнхарич иш: «Нәсим» бәдин филминә бахыш.

4. М. Фүзулинин һәјат вэ јарадычылығы. 21 саат.¹

¹ Гејд: М. Фүзулинин һәјат вэ јарадычылығы үчүн ајрылмыш вахтын 15 сааты III рүбүн пәјына дүшүр.

- а) М. Фүзулинин дөвру вә һәјаты. 1 саат.
- б) М. Фүзулинин җарадычылығы. 1 саат.
- в) «Мәни чакдан усандырды...» гәзәлинин синифдә охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.
- г) «Мәни чакдан усандырды...» гәзәлинин вал җазысынын динләнилмәси вә тәһлили. 1 саат.
- д) «Сәк» радифили гәзәлини синифдә охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. 1 саат.
- е) «Сәк» радифили гәзәлини вал җазысынын динләнилмәси вә тәһлили. 1 саат.

Әләвә оху үчүн: Б. Ваһабзаде. «Шәби-һичран».

5. Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәтләр: 2 саат.

- а) Азәрбајҗан җазычыларынын сон илләрдәки әсәрләриндә Ленин мөвзусу: М. Ибраһимов, «Мәлиһ булағы»; Ә. Вәлијев, «Ленинин көмәји»; Г. Илкүн, «Һәдијјә»; Мир Чәләл, «Илк һәдијјә» вә с. 1 саат.
- б) Азәрбајҗан әдәбијјатында әмәк адамларынын тәрәннүмү: И. Әфәндијев, «Дағлар архасында үч дост»; Н. Хәзри, «Күнәшлин бачысы». «Ики Хәзәр» вә с. 1 саат.

6. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән билијни тәкрары вә системә салынмасы. 1 саат.

IX синиф

(һәфтәдә 4 саат; чәми 29 саат)

1. М. Ф. Ахундовун җарадычылығы. 6 саат.

- а) «Алданмыш кәвакиб» әсәринин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат.
- б) «Алданмыш кәвакиб» әсәринин II һиссәсинин охунмасы вә мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат.
- в) «Алданмыш кәвакиб» әсәринин тәһлили: Јусиф Сәррач вә Шаһ Аббас сурәтләринин тәһлили. Повестдә Шәрг деспотизминин ифшасы. Әсәрин бәдиһи хусусијјәтләри. 1 саат.
- г) «Кәмалүддәвлә мәктублары» әсәриндән парчалар охунмасы вә мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат.
- д) «Кәмалүддәвлә мәктублары» әсәринин тәһлили: Әсәрдә ислам дининин вә Шәрг мütләғијјәтинин тәғтиди. Әсәрдә азадлығ идеяларынын, маарифчи-демократик көрүшләрин тәблиғи. 1 саат.
- е) Азәрбајҗан әдәбијјаты, мәдәнијјәти вә ичтиман-өлми фикир тарихиндә М. Ф. Ахундовун мütәсәна јери. 1 саат.

2. Ашығ Әләскәрни һәјат вә җарадычылығы. 4 саат.

- а) Ашығ Әләскәрни һәјаты вә җарадычылығы. 1 саат.
- Әләвә оху үчүн: «Әләскәрнән Сәһнәбаны» дастаны.
- б) «Дағлар» гошмасы. Ше'рдә вәтән мәнәббәти. 1 саат.
- в) «Дүшлү» ше'ри. Һәмийн гошма лирик ше'рин ән җахшы нүмунәси кими. 1 саат.
- г) «Чыкыбды» ше'ри. Гошмада түфәјли синиф вә тәбәғәләрин тәғтиди.

Ашығ сәнәти вә ашығ ше'ринин әсас хусусијјәтләри һаггында мәлүмат. 1 саат.

3. С. Ә. Ширванинин һәјат вә җарадычылығы. 8 саат.

- а) С. Ә. Ширванинин һәјат вә җарадычылығы. 1 саат.
- б) С. Ә. Ширванинин «Куш ғыл...» мұхәммәсинин охунмасы вә

дүгәт үзәриндә иш. 1 саат

- в) «Куш ғыл...» мұхәммәсинин охунмасы вә мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат.
- г) «Куш ғыл...» мұхәммәсинин тәһлили. Шаирин мусигиә үч-сәк гүмәт вермәси. Мусигини һарам сајан дин һадимләринин тәғтиди. 1 саат.
- д) «Аллаһа рүшәвәт» сатирасынын охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. Әсәрин тәһлили. Ше'рдә атеизм идеясынын тәблиғи. 1 саат.
- е) «Гағғаз мұсәлманларына хитаб» ше'ринин охунмасы вә дүгәт үзәриндә иш. 1 саат.
- ә) «Гағғаз мұсәлманларына хитаб» ше'ринин вал җазысынын динләнилмәси вә мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат.
- ж) Әсәрин тәһлили. Әсәрдә өлми, маарифчи, тәблиғи, кериләјин тәғтиди. Көнчләрин тәлим-тәрбијјәсинә дәир табагчылығ идеялар.

4. Јохлама ишә вә сөһвәт үзәриндә иш. 3 саат.

- а) «Ашығ Әләскәрни җарадычылығында Вәтән мәнәббәти»; «С. Ә. Ширванинин әсәрләриндә маарифчи идеяларын тәблиғи»; «Совет адамлары XXV гурултайын тәрарларыны һәјатә кечирирләр» мөвзуларындан бири үзрә ишә җазмағ. 2 саат.
- б) Җазы ишнин тәһлили. 1 саат.
- 5. Н. Вәзировун һәјат вә җарадычылығы. 7 саат.
- а) Н. Вәзировун һәјат вә җарадычылығы. 1 саат.
- б) Н. Вәзировун җарадычылығы. 1 саат.
- в) «Мүсәбәти-Фәхрәддин» әсәринин драматик охусу вә мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат.
- г) «Мүсәбәти-Фәхрәддин» әсәринин вал җазысынын динләнилмәси вә мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат.

6. Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәтләр: 3 саат.

- а) Сон дөвр Азәрбајҗан ше'риндә јени һәјат гуручуларынын тәрәннүмү; Н. Хәзри, «Сон илләрин нәғмәләри»; Н. Һүсәјнзаде, «Әсәрләри» (2 чилд); Ә. Кәрим, «Сечилмиш әсәрләри» (2 чилдә); Ч. Новруз, «Һәјат, сән нә гәрибәсән!» вә с. 1 саат.
- б) Сон дөвр Азәрбајҗан нәсриндә јени һәјат гуручуларынын тәрәннүмү; И. Әфәндијев, «Сечилмиш әсәрләри» (II—III чилдә); Г. Хәлилов, «Атам вә мән»; Б. Бајрамов, «Фәһлә гардаш»; И. Шыхлы, «Мәним рәғибим»; Н. Һәсәнзаде, «Набат халанын чөрәји» вә с. 1 саат.
- в) Сон дөвр Азәрбајҗан драматургијјасында мұасир совет адамларынын образы; И. Әфәндијев «Сән һәмийнә мәнәмләсән»; «Унуд билмирәм»; «Мәһв олмуш күндәликләр» вә с. 1 саат.
- 7. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән билијни тәкрары вә системә салынмасы. 1 саат.

X синиф

(һәфтәдә 3 саат; чәми 22 саат)

- б) «Азәр» поемасындан вал җазысына көчүрүлмүш һиссәләрин динләнилмәси вә мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат.

1 Н. Вәзировун һәјат вә җарадычылығы үчүн ајрылмыш вахтын 3 саатындан III рүбдә истифадә олуначағдыр.

7 «Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдриси», №2

97

в) «Азар» поэмасынын төһлиги: эсэрдэ социалист ингилабынын Совет һакимијатынын тасдиғи вә тәрәннүмү. Поэманын гурулушу. 1 саат.

2. 1932 — 1945-чи илләрдә әдәбијјат. 2 саат.

а) УНК(б)П МК-нын 23 апрел 1932-чи ил тарихли гәрары. Азәрбајчан совет әдәбијјатында Јени мәрһәлә. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Ахырыңчы ашырым» бәдин филминә бахыш.

б) Бәјүк Вәтән муһарибәси илләриндә әдәбијјат. 1 саат.

3. С. Вурғунун һәјат вә Јарадычылығы. 12 саат.

а) С. Вурғунун һәјат вә фәалијјәти. «С. Вурғун» тәдрис филминин нүмајиш етдирилмәси. 1 саат.

Әләвә оху үчүн: «Дүңјада галачаг...» (С. Вурғун һаггында хәтирәләр).

Синифдәнхарич иш: «Нә Јахшы ки. дүңјада Сәмәд Вурғун вар...» сәһәдли филминә бахыш.

б) С. Вурғунун Јарадычылығы. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Једди оғул истәрәм» бәдин филминә бахыш.

в) «Вағиф» әсәриндән парчалар охунмасы вә мәзмунун ојрәдилмәси. 1 саат.

г) «Вағиф» әсәриндән парчалар охунмасы вә мәзмунун ојрәдилмәси. 1 саат.

д) «Вағиф» әсәринин төһлиги: Вағиф — шаир, дипломат вә халқ тәһрәманы киши. Видади сурәти. 1 саат.

е) Гачар вә дикер мөһфи сурәтләрин төһлиги. 1 саат.

ә) Әсәрдә Загафгазија халқларынын достлуғунун тәрәннүмү. 1 саат.

ж) Әсәрдәки гадын сурәтләри. «Вағиф» пјесинин бәдин хүсүсјәтләри.

Тарихи драм һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси. 1 саат.

з) «Муган» поэмасындан парчалар охунмасы. Вал Јазысынын динләнилмәси вә мәзмунун ојрәдилмәси. 1 саат.

и) «Муган» поэмасынын төһлиги: әсәрдә гуручулуғ ишләринин, инсан әмәјинин тәрәннүмү. Сарван вә Манја сурәтләри. 1 саат.

ј) «Зәңчинин арзулары» поэмасынын охунмасы вә мәзмунун ојрәдилмәси. 1 саат.

к) «Зәңчинин арзулары» поэмасынын вал Јазысынын динләнилмәси вә төһлиги. Поэманын Јаранмасы сәбәбләри. Әсәрдә империализмин ифшасы.

Поэма вә онун хүсүсјәтләри. 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Ајкүн» бәдин филминә бахыш.

4. Јохлама инша. 2 саат.

«Вағиф» әсәриндә Јаделли ишғалчылара гаршы муһаризәнин тәсвири; «Муган» поэмасында әмәк адамларынын тәрәннүмү; «Сон дөвр Азәрбајчан әдәбијјатында зәһмәт адамларынын тәсвири» мөвзуларындан бири үзрә инша Јазмағ.

5. М. С. Ордубадинин һәјат вә Јарадычылығы. 6 саат.¹

а) М. С. Ордубадинин һәјат вә фәалијјәти. 1 саат.

¹ Гејд: М. С. Ордубадинин һәјат вә Јарадычылығы үчүн ајрылмыш вахтын 4 сааты III рүбүн пајына кечир.

98

б) М. С. Ордубадинин Јарадычылығы. 1 саат.

6. Кечиләнләрин тәкраты. 1 саат.

И. ЗУЛФУГАРОВ,

Бақы МТИ-нин кабинет мүдәри.

Р. МУСТАФАЈЕВА,

Азәрбајчан ЕТНЕН-нин баш елми ишчиси.

IX—X СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ФАКУЛТАТИВ МӘШҖӘЛӘЛӘРӘ ДАИР МАТЕРИАЛЛАРЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

IX—X синифләрдә Азәрбајчан дилиндән факултатив мәшҖәләләр үзрә ишин планлашдырылмасына даир вердимиз бу методик көстәришләрә вачиб бир тәләб киши дејил, тәхмини нүмунә киши бахылмалыдыр. Мәһз буна көрә муәллим өз шағирдляринин һазырдырмада муәјјән дәрҖинликләр, әләвәләр апармагы кәсәрдә тутмалыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндән факултатив мәшҖәләләр үчүн хүсүс дәрҖәсәсәити Јохдур. Одур ки, һәләлик IV—VIII синифләрдәни дәрҖликләрдән вә һәмин синифләр үчүн аз-чох чап вә әдәбијјат тәдриси мәчмүәһлә «Азәрбајчан дили алтынды» верилмиш материаллардан вә с. истифадә едилмәси мәсләһәт көрүлдур.

Јарым илдә

1-чи дәрҖ. Дил һаггында елмин әсас бөлмәләри (шәбәләри). Азәрбајчан дилинин синоним васитәләри вә бунларын нитгдә үслуби ролу.

1. Мусәһибә: Дил һаггында елми нечә адланыр? (Дилчилик, лингвистика). Бизә бу елмин Јазык бөлмәләри мә'лумдур? (Лексиколокија, фонетика, сөз ЈарҖынчылығы, грамматика, орфографија, үслубијјат, орфоэпија). Бу бөлмәләрдә нәдән данышылыр?

Бундан сонра кичи бир рабитали мәтн үзәриндә комплекс төһлил апарылыр. Тәхмини мәтн:

ҮРӘК

Баһарсыз тәбиәт, үрәксиз инсан олмаз. Үрәк һәмишә баһарын исти гојнуна чан атыр. Мән дә онун көзәлликләринин ашиғијәм. Анчағ, һејф ки, баһара ЈарҖығ верән Јашыл Јамачлара, ашырымлара, доламбач јоллара галха билмәрәм. Истираһәт евинин ејранында дуруб дағлара тамаша едирәм. Онларын ағ чалмалы зирвәләринә һәсрәтлә бахырам. Бу јерләрә динчәлмәјә кәләнләр дағлара талхыр, ордан тәбиәти сәјрә далырлар.

Баһар, мән оралара галха билмирам. Сән ки мәнни сирдашым-сан һәсрәтдә олдуғум јерларин кәзәлдијини, тәрәвәтини өзүнлә кәтир. Мән оялары јәнә сәнә гајтарарам. (Ј. Әлимзадәдән).

Синфа тапшырығ: 1) Мәтнә гулаг асын вә әсас фикри мурјән едиң. 2) Дикта Јолу илә мәтнә јазын вә ләзими дурғу ишарәларини јерли-јериндә ишләдиң. 3) «Онун кәзәлликләринин» бирләшмәсиндә икинчи сөзү тәркибинә кәрә тәһлил едиң. 4) Мәтндәки мүрәккәб фә'ләри тапыб көчүрүң. 5) «Сән ки мәнни сирдашымсан» чүмләсини ишт һиссаләринә кәрә тәһлил едиң.

II. Мү с а һ и бә: Дилин һансы синоним васитәләрини таныјырсы-мы (лексик, фразеоложи, грамматик)? Синонимләр нечә сөзләрдир? Ашағыдағы сөзләрин синонимләрини кәстәрин:

әлүстү, тәһлилдә, сәмими, сәдәт, кәсәрли.
Ашағыдағы чүмләләрдә гара һәрфләрдә верилмиш сөзләри онла-рын синоними конструксијалары илә әвәз едиб јазын:

1) **О, һәјчәнәдән** даныша билмирди. 2) **Шиддәтлә әсән** күләк ишүшәбәнди јериндән ојнадырды. (Тәхмини чаваблар: О елә һәјчән-ләнишдә ки, даныша билмирди. Күләк елә шиддәтлә әсирди ки, ишүшәбәнди јериндән ојнадырды).

III. Лүгәт вә лексика үзрә иш (сөзләрин мәналарынын изаһы, синоним, антоним вә синонимләрин сечилмәси, верилмиш сөзләри сөз бирләшмәси вә ја чүмләләрдә ишләтмәк, онларын јазылышы үзәриндә иш вә с.): **инчәсәвәтшүнаслығ, ингилаби, коридор, мәдәни, демократија, демократик, мүсаһибә, мүсаһиб.**

Әләвә тапшырығлар: биринчи сөзү тәркибинә кәрә тәһлил едиң. 2) Һәмин сөзү чүмләләрдә (ини чүмләдә) ишләдиң. 3) **Демократик вә демократија** сөзләринин һәрәсинә аид бир чүмлә тәртиб едиң.

2-чи дәрә. Фонетикадан бә'зи мөвзуларын тәкряры.

I. Сияһилә мүсаһибә. Азәрбајчан дилиндәки сәсләрин тәснифи. Бә'зи сәилләрин узун тәләффүзү вә бунун јазыда ифадә васитәләри. Верилмиш сөзләрин фонетик тәһлили: **зәиф, нефтчиләр, достлуғ, чамаат, социализм, мотор, тәрәгги, дигтәт.**

II. Шифаһи иншаја һазырлығ: иншаны ашағыда кәстәрилән шәкилдә башламағ тәклиф олунур.

Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси кими танынмыш Чәфәр Чаббарлы һәм дә кәзәл һекајәләр мурәллифи олмушдур. Чох марағлыдыр ки, о бүтүн һекајәләрини Шәрг гадынынын ачыначағлы һәјәтина вә онларын чәһаләтдән гуртулуш Јолуна һәср етмишди. Бу гуртулушун парла ифадәсини бәјүк сәнәткар өзүнүн «Фүрузә» һекајәсиндә чох кәзәл әкс етдирмишдир.

Синфа вериләчәк суаллар: Мәтнә (парчаны) мурәдләмин диктәси илә јазын. Инша јазмағ үчүн һәмин парчадан кириш, јохса нәтичә кими истифадә етмәк олар? Нә үчүн? Әкәр кириш кими истифадә етсәк иншанын мөвзусуну нечә адландырмағ олар? Кириши дәнә нечә—нә шәкилдә башламағ мүмкүндүр? Верилмиш парчада Шәрг сөзү нә үчүн бәјүк һәрфлә јазылмышдыр? Мәтнин икинчи чүмләсиндәки «о» әвәзлијиндән совра веркүл гојулмалыдырмы?

III. Лүгәт үзрә иш: драматуркија, драматик, драматизм, кон-фликт, гәһрәман, диалог, кулминасија, композисија, образлы вә с.

3-чү дәрә. Азәрбајчан дили лүгәт тәркибинин зәнкинлији. Фо-нетика илә әләгәдар јазы гајдалары: Һәм «е», һәм дә «ә» илә дејилиб

«ә» илә јазылан сөзләр, һәм «ә», һәм дә «е» илә дејилиб «ә» илә јазы-лан сөзләр вә с. (Материаллары «Имла мәчмуәси»ндән сечмәк мәслә-һәт көрүдүр). Һәмчинс үзвү чүмләләр.

I. Мүасир Азәрбајчан дили лүгәт тәркибинин зәнкинлији һа-ғында сәһбәт. Верилмиш мәтндән (газәтдән) елм, техника, мәдәни-јәтлә әләгәдар сөзләри сечиб јазмағ. Верилмиш сөз вә сөз бирләшмә-ләрини чүмләләрдә ишләтмәк.

II. Фонетика илә әләгәдар орфографик гајдалар үзрә иш. Һәмчинс үзвү чүмләләрдә дурғу ишарәләри.

Һәмчинс үзвү чүмләләрдә зәнкин бир мәтн үзрә имла јазды-рыб, онун үзәриндә тәһлил (дурғу ишарәләри үзрә) апармағ.

IV. Лүгәт үзрә иш: тәкид етмәк, тә'мин етмәк, е'тинәсыт, еһти-етмәк, тәсиркар, фәнәр, фонтан, төвсијә.

4-чү дәрә. мөвзусу үзрә иншаја һазырлығ.

5-чи дәрә. Инша јазынын апарылмасы.

6-чы дәрә. Архаизмләр, неологизмләр, диалектизмләр. Онлар-дан бәдн әсәрләрдә истифадәни хүсусијәтләри. Фразеоложи бир-ләшмәләр (сабит сөз бирләшмәләри).

I. Арханзм, неологизм в диалектизмләри, әләвә дә фразеоложи бирләшмәләри фәргләндирән чәһәтләр вә онларын нөвләри һағында мүсаһибә. Онлара аид мұвафиг чалышмалар апармағ. Һәмин чалыш-маларда әјни заманда орфографија вә дурғу ишарәләри үзрә ишнин апарылмасы да нәзәрдә тутулмалыдыр.

II. Бәдн әсәрләрдә (програм материаллары үзрә мұвафиг шә'р вә нәср парчаларында) фразеоложи материаллары үзрә мұвафиг шә'р дар мұшаһидәләрин апарылмасы.

III. Изаһлы имла. Тәхмин мәтн:

Ушағ башга адамлардан ајры јашадыгда данышмағы өјрәнә би-ләрми? Хәјр, о һеч вахт даныша билмәз. Елә гәсадүфләр олмушдур

ки, ушағы чанаварлар, леопардлар, мејмунлар бәсләјиб бөјүтмүшдүр.

Белә ушағлар инсан дилиндә јох, анчағ һәмин һејванларын «дилиндә»

«данышмағы» өјрәнә билмишләр. Онлар чанаварларын уламасына, ја-хүд мејмунларын чығыртысына бәнзәр сәсләр чыхармаға алышмыш-лар.

Һәмин ушағлары тапыб адамлар ичәрисинә кәтирдиндән сон-ра онлара инсан кими данышмағы чох бөјүк чәтинликлә өјрәтмәк мүмкүн олмушдур.

Демәк, инсан анадан олагда онун данышмағ бачарығы олмур.

Бу бачарыға о ону өһәт едән башга адамларын васитәсилә, даһа доғрусу, чәмијјәт дахилиндә јијәләнир.

Әләвә тапшырығ: 1) Мәтндәки ара сөзләрин алтындан хәтт чә-кин. 2) **Хәјр, бөјүтмәк, чәтинлик** сөзләринин антонимләрини тапың.

3) Әввәлиңчи үч чүмләни синтактик тәһлил едиң.

IV. Лүгәт үзрә иш: дискуссия, диспут, гитә, гәзәл, поэма, тәч-нис, гошма, проблем, локоник.

7-чи дәрә. Инша јазыларын тәһлили.

Тәһлили ашағыдағы п л а н үзрә апармағ мәсләһәт көрүдүр:

а) иншанын мәзмуну илә әсас фикрин бир-биринә ујғундуғу,

б) фикирләрин әсасландырымасы (сүбүт едилмәси) дәрәчәси, в) фи-кирләрин ифадәсиндә мәнтиги ардычыллыға нә дәрәчәдә ријәт едил-мәси, г) ситатлардан јерли-јериндә вә дәғиг истифадә вәзијјәти, г) нә-

тичә нә шәкилдә верилмишир. д) иншада јол верилмиши дил хәтәләри (нитг хәгалары, орфографик вә дурғу ишарәләри сәһләри).

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу план иншаја шифаһи һазырлығ доврүндә дә ишән әсас истигамәтһни мүәјјәнләшдирмәкдә мүәллиминә көмәјинә чата биләр.

8-чи дәрс. Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығының әсас васитәләри.

1. Дәрсин мөвзусу илә әлағәдар мүсаһибә: Сөзүн тәркиб һиссәләри һансылардыр? Сөзүн лексик мәһасыны онун һансы һиссәси ифадә едир? Сөздәјиширичи шәкилчиләрин вәзифәси нәдән ибарәттир? Сөз јарадычылығының морфоложи васитәләри һагғында нә битир? Сөз јарадычылығының морфоложи васитәләриндән олан бир нитг һиссәсиниз? Сөз јарадычылығының васитәләриндән олан бир нитг һиссәсини башга нитг һиссәсинә кечмәсинә аид мисаллар сөјләјин (сөз бирләшмәләри вә ја чүмләләр дахилдә).

Һуманист, прототип, епосеја, тәхәллүс, лирика сөзләринин мәһаларыны изаһ един.

II. Верилмиши сөзләри тәркибинә (мәс.: **јазычылығы, тәләбкарлығдан, әсәбиләшмәк, дејилиш, күлүстан, көндәрнәлди** вә с.) көрә, сөз јарадычылығы вә орфографик бахымдан тәһлил етмәк.

III. **Изаһлы имла.** Тәхмини мәтн:
Дил һагғында данышаркән илк нөвбәдә сөз јада дүшүр. Чохлу мигдарда сөз билмәдән дили өјрәнмәк, ондан истифадә етмәк мүмкүн дејил. Ајдыңдыр ки, бу дејиләләр харичи дилләрин өјрәнилмәсинә даһа чоһ аидтир. Әкәр өјрәндијиниз дилдә сизин лүғәт еһтијатыңыз чоһ касыб оларса, о дилин сәс тәркиби вә грамматикасыны јашхы билмәјиниз һеч бир фәјда вермәз; сиз һәмин дилдә дејиләләри вә јазылмышлары баша дүшә билмәз вә шүбһәсиз ки, данышмағы гәти бачармазсыңыз. Әлбәтгә, дилин сәс системи вә грамматикасыны билмәдән мүәјјән мигдарда сөз еһтијатына јијәләнмәк дә өзкә дили өјрәнмәји тәмин етмир; бәлә ки, көстәрилән үч элемент јалпыз бир-линдә—бир-бири илә бирләшдикдә дил мејдана чыхыр. Лакин чоһлу мигдарда сөз билмәк вә онлардан истифадә етмәји бачармағ дилә јијәләнмәјин дәрәсәсини мүјјән едир.

Бәс дилин сөз еһтијатына нечә јијәләнмәк мүмкүндүр? Унутмајағ ки, инсанын јаддашы-јаддасахлама габилијәти һүдудсузду. Јаддаш бу ишдә бизим көмәјимизә чатыр. Биз һәлә ушағлығдан доғма дилимизин сөзләри илә јанашы, сөз јарадычылығы просесинә аид мөвчуд ганунлары да мәннәмәјирик. Бу бизә минләрлә сөзү механики оларағ әзбәрләмәк әвәзинә, дилә шүүрлу јанашмағы, онун сирләринә бәләд олмағы, ондан әлверишли вә ағыллы шәкилдә истифадә етмәји тәмин едир (Е. А. Земскајанын «Как делајутсја слова» китабындан).

Бу имлада шакирдләр, башлыча оларағ, дурғу ишарәләринин ишләнмәси гајдаларыны изаһ едирләр.

Әкәр вахт чатышмазса, мәтнин аңчағ биринчи абзасыны јаздырмағла мөһдудлашмағ олар.

IV. Лүғәт үзрә иш: **романтика, реализм, сатира, јумор, ремарка, реплика.** Тапшырығ: әввәлинчи дөрд сөздән сифәт дүзәлдин, онлары сөз бирләшмәләри вә ја чүмләләрдә ишләдин. **Сатирик** сөзү һәм сифәт, һәм дә исимдир: буну мисалларла әсәсләндирын.

9-чу дәрс. мөвзусу үзрә иншаја һазырлығ.

1. Шифаһи инша үзрә иш (7-чи дәрсә верилән план әсасында).

II. Фикри сүбута јетирмәјин формаларындан бири олан ситатдан истифадәјә даир чалышмалар.

а) Рабитәли мәтнин тәһлили (IX синиф үчүн «Әдәбијат» дәрслиги, сәһ. 78, III абзас).

б) Образы характеризә етмәкдә ситат көтирмәјин мүхтәлиф јолларындан истифадәјә даир нүмунәләр үзәриндә иш. Шакирдләр билмәлидирләр ки, ситатлардан мүхтәлиф шәкилләрдә (мүхтәлиф јолларла) истифадә олунур. Мәсәлә: Дәрвиш Мәстәли шаһ «Көзүнүз ајдын олсун, Парис дағылды» — дејә, ханымлара көзәјдылығы верир.

«Көзүнүз ајдын олсун, Парис дағылды» — дејә, фырылдагчы Дәрвиш Мәстәли шаһ гадынлара көзәјдылығы верир.

«Көзүнүз ајдын олсун, Парис дағылды» — дејә, ханымлара көзәјдылығы верерәк дејир.

III. Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри. Васитәсиз нитгин васитәли нитглә әвәз олунмасы (VII синиф дәрслигиндәки чалышмалардан истифадә етмәк олар).

IV. **Изаһлы имла.** Тәхмини мәтн:
Сосиалист әмәји Мајаковски лирикасының әсас мотивләриндән дурғу ишарәләри.

Онун «Зәрбәчи бригадаларын маршы», «Мәһсул бајрамы» киһи шәрләрдә әмәк романтикасы сосиализм јарышының, әмәк мәһсул мишир: һәр бир сүнбүл сосиализмә хидмәт едир, мәһсул болдуғу Совет һакимийәтинин гүдрәтини артырыр. Шаир дејир: «Сүнбүл нә гәдәр деһли олса, нә гәдәр долу олса, Советләрин сәси дә бир о гәдәр күчлү олар».

Совет адамларының јарадычы гүввәсинә бөјүк етимад Мајаковскинин лирикасына хүсуси бир ниһбиллик, романтик руһ верирди. Шаир нәһәк гуручулуғ ишләринин романтикасыны, онун ниғәләби јүксәлишини тәрәнинүм едирди. О, јеничә башланмыш бир ниһаатын төр-төкүнтүсү ичәрисиндән јүксәлән јени шәһәрләри, бағлары көрмәји бачарырды. О дејирди: «Бу күн зибил чүрүјән бир јердә, садәчә торпат олан бир јердә бир сажәнлик дәриликдән һөмүна евләринин јүксәлдијини көрүрәм». (М. Арнф. Сечилмиш әсәрләри, I һиссә, сәһ. 309).

10-чу дәрс. Инша јазылары тәһлили.

11-чи дәрс. Азәрбајчан дили орфографиясының әсаслары. Көстәрилән мөвзуда сәһбәт апармағ үчүн «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси» (II һиссә, «Маариф», 1977) китабындағы, еләчә дә али мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дилинә аид дәрсликләрдәки мувафиг материаллардан истифадә етмәк мүмкүндүр.

I. Мүәллимин мәлуматындан сонра синфә ашағыдакы суаллары вермәк олар:

- 1) Орфография нәдир?
- 2) Азәрбајчан дили орфографиясы, башлыча оларағ, һансы принципләрә әсәсләныр?
- 3) Морфоложи принципә көрә сөз көкләри нечә јазылыб? Бәс бу принцип шәкилчиләрин јазылышыны һансы чәһәтләрдән гајдаја салыр? Фикирләриниз мисаллар әсасында изаһ един.
- 4) Дүзкүн јазылышы, дүзкүн төләффүзүндән фәргләнән сөзләрә аид нә киһи нүмунәләр көстәрә биләрсиниз?

II. Сөзләрдә бөјүк һәрфин ишләнмәси гајдалары. Дәрсликләрдән, имла мөһмәсиндән, дидактик материаллардан... сечилмиш чалышмалар үзәриндә иш.

III. Мүрөккөб сөзлөрүн жазылышы. Лүгөт материалы үзрө амла.
Тэхмини мөтн:
Дөмүр, жолчу, гызылжүл, алибош, бирбаша, башдансовду, учдан-
гутма, көлмөбашы, һөжатҗаны, соһингабагы, вурһавур, гачагач, узак-
көрөн, гаратикан, сарыкөһнөк.

IV. Лүгөт үзрө иш: публицист—публицистика, естетика—естетик,
романтика—романтик, идеолокнја—идеолокн, идеолог, объект—об-
јектив, ичтиманҗат, ичтиманҗат (Фөнн)—ичтиман.

12-чи дәр. Имла јазы.

Тэхмини мөтн:

НӨВБӨДӨҖӨМ. АНАЧАҢИ

Сәәдәт халанын кичик оғлу өскәри хидмәтдә иди. Бир күн поч-
талдон она үстү мөһүрлү бир мөкүб кәтирди. Мөкүбү Абдулласын
командири кәндөрмишди. Командир јазырды: «Һөрмәтли Сәәдәт
Тејмур гызы! Өзүмә борч билирәм ки, оғлуңуз Абдулласын өз өскәри
хидмәтинн ичданла Јеринә Јетирдији һаггында Сизә мәлүмат верим.
О, Вәтән гаршысында өскәри борчунә шәрәфлә әмәл едир. Нүмунәви
хидмәтә керә оғлуңуз дөрд дөфә мұкафатландырылмышдыр. Абдул-
ла бөлмәнин вә һиссәнинн ичтимаи һәјатында Јахыннан вә фәал иш-
тирак едир. О, забит рүтбәси алмаг үчүн тәдрис програмыны мұвәф-
фаһһәтлә баша вурмушдыр. Һиссәнинн командаһлығы Сизә јахшы,
Вәтәни һөдсиз мөһөбәтлә сөвөн оғул бөјүтдүјүңүз үчүн төшөккүр
едир».

Мөкүб Сәәдәт халанын үрәјини дага дөндөрдди. Узак елдән кә-
лән бу бир парча қағыз кәнддә әлдән-әлә кәзди. Ону һамы охуду, һа-
мы анаја көзәјдыһлығы верди.

Сәәдәт хала бир нечә күн сонра Абдулладан да мөкүб алды.
Оғлу билдирди ки, хидмәт борчуну баша вурмагдадыр. Абдулла
анасына јаздыгы мөкүбү белә бир ше'рлә битирмишди:

Беләчә давам едир
Мөним өскәр һәјатым.
Нөвбәдә дајанмышам,
Синәмдә автоматым.
Сечирәм јахын, узак
Дүшән һәр бир көлкөни.
НөвбәдөҖөм, аначан,
Горујурам мән сәни.

Мөтн јаздырылдыгдан сонра онун үзәриндә комплекс тәһлил
апарылыр. Тэхмини сәаллар: 1) Мөтн нә үчүн «НөвбәдөҖөм, аначан!»
әдландырылмышдыр? 2) Башлыгда биринчи сөздән сонра нијә веркүл
гојулдуб. (Аначан сөзүнүн хитаб олмасы һансы әләмәтләринә керә
фәргләнир?). 3) Аначан сөзүндә-чан шәкилчиси һансы мәнаны бил-
дирир? Һәмнн шәкилчи даһа һансы мәналарда ишләнә билир? 4) Мөт-
нин мөкүб һиссәсиндә Сизә сөзү нә үчүн бөјүк һәрфлә јазылмыш-
дыр? Бә'зи үмуми исимләр, мәсәлә, сүлһ, достлуг, вәтән вә с. һансы
мәғамларда бөјүк һәрфлә јазылыр?

5) Мөтндә командирин мөкүбунун мәзмуну нә үчүн дырнагда,
өскәрин мөкүбундан кәтирилән ше'р парчасы исә дырнагсыз верил-

мишди? 6) Биринчи чүмлөдәки өскәри сөзү нитг һиссәсинә керә иш-
ди? Ејни шәкилчи илә дүзәлән сөзләрә аид мисаллар сөзләрин
7) Мөтндә икинчи, үчүнчү һиссәләрин нә үчүн абзасдан верилдијини
изаһ еднн.

13-чү дәр. Сәһвләр үзәриндә иш (о чүмлөдән мұхтәлиф ишләр
орфографик чалышмалар).

14-чү дәр. Ишәја һазырлыг.

1. Шәкирдләрин шифаһи ишәси вә онларын тәһлили (7-чи дәр-
сә аид плаһдан истифадә етмәклә).

2. Изаһлы имла. Тэхмини мөтн:

«Поезија гәрибә бир хүсүсәјјәтә маликдир. О, сөзүн илк тәрә-
вәтинн бәрпә едә билир. Бизим тамамнлә унутдугумуз, јаддан чыхар-
дығымыз, бизим үчүн өз образлылыг кәјфијәтинн итирмиш олан вә
анчәг сөсләрдән ибарәт бир гуру габыг кими јашајан сөзләр поезијада
бөрг вурмаға, чышылдәмәја, әтир сачмаға башлајыр!

Буну нә илә изаһ етмән олар, лејә билмәрәм. Мән белә дүшүнү-
рәм ки, сөз ики һалда јенидән олар, лејә билмәрәм. Мән белә дүшүнү-

Бириңчиси, онун фонетик (сәсләнмә) гүввәсинн өзүнә тајтаран-
да. Буна мусигили поезија һисбәтән даһа асан һалда ола билдир. Елә
буна корәдир ки, ади нитгдән фәргли олараг, маһныларда, һәмләрдә
дә сөзләр бизә даһа гүввәтли тә'сир кәстәрир.

Икинчиси, мусиги мелодиялары илә мұшајәт олуған ше'рләрдә
чоһдан көһнәлиб-силинмиш сөзләр, үмуми мелодиянын руһу илә та-
рышыр вә дикәр сөзләрлә әләгәдә аһәнкдар бир шәкилдә сәсләнир.

Нөһәјәт, поезија аллитерасија илә (ја'ни сәс вә һечаларын тәк-
рарланмасы тәрзи илә) чоһ зәһкиндир. Бу онун ән гијәмәтли кәјфијәт
ләриндән биридир...» (К. Паустовски).

Имланын јохланмасында әсас диггәт јазылышы чәтин сөзләрә,
дурғу ишарәләри гәјдаларына вә абзаслардан истифадәјә јөнәлдилир.
Синфо вериләчәк сәуал вә тапшырыглар:

1) Мөтндә абзаслар арасындагы әләгә һансы дил вәситәләри
илә тә'мин едилмишди? (Буну шәкирдләрин мұстәғил мүәјјән едә
билмәси үчүн онларә тәклиф етмәк олар ки, ара сөзләрә бурәхмәглә
мөтнн бир даһа охусунлар).

2) Ејни бир абзаса аид чүмләләр арасында әләгә һансы јоллар-
ла, нечә јараныр? (Бу мәгсәд үчүн үчүнчү абзас үзәриндә тәһлил
апармаг олар).

3) Бу парчаны композисија чәһәтдән тамамланмыш мұһәкимә
һесаб етмәк олармы? (Хәјр, чүнки мөтндә кириш вә сүбуллар вар,
ләкин нәтичә јохдур).

15-чи дәр. Сәдә чүмләннн грамматик әсасы вә онун ифадә вә-
ситәләри.

1) Баш үзвләри ашағыдакы моделләрә ујгун кәлән чүтәрәкбилн
чүмләләрин (баш үзвләрин) тәһлили:

мүбтәдәсә а) тә'јини сөз бирләшмәләри илә; б) гәрәфләрн ара-
сына мұхтәлиф сөзләр даһил ола билән тә'јини сөз бирләшмәләри илә
(мәсәлән, Көј көлүн фүсункар көзәллијини); в) тәктәрәфли тә'јини
сөз бирләшмәләри илә; г) фә'ли сифәт, мәсдәр тәркибләри илә; г) мү-
рәккәб адларла, д) о, бу шәхс әвәзликләри илә ифадә олуған чүмлә-
ләр;

хәбәри а) мурәккәб фе'лләрлә, б) тә'јини сөз бирләшмәсинин мүхтәлиф типләри илә, п) мурәккәб адларла, г) мәсдәр вә фе'ли сифәт бирләшмәләри илә, г) фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олуған чүмләдәр.

Көстәрилән характерли чүмләләри мөәллим өзү сечир вә ја тәртиб едир.

2) Төктәрибли чүмләнни һансы нөвләрини таны'ырсыһыз?

3) Һансы чүмләдәр Һарымчыг чүмлә адланыр? Онлардан ән чох һансы мөгамларда истифадә олуһур?

II. О, бу әвәликләри илә ифадә олуған мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләһмәси гајдалары. Чүмләдә өзүндән сонракы сөзүн тә'јини кими баша дүшүдә билән мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләһмәси (мәсәләһ, Уста, Чәлили Һашһна сәсләди).

III. Дүгәт үзрә иһ: кинаја, сарказм, персонаж, аллегория, карикатура, фабула, мәснәви, хәмсә, диван.

16-чы дәрс. Иһша Һаһыларын төһлили.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. Әләвә тапшырыгылы имлалара верилән гијмәтләр синиф журналына нечә көчүрүлмәлидир? Умумиләшдирилмиш бир гијмәт шәклиндә. Јохса кәср хәттилә?
Һ. Хубанов — Күрчүстан ССР, Сағареджә рајону.

Чаваб. Јени «Нормалар»да имлалар үчүн әләвә тапшырыгы ики шәкилдә тәртиб етмәјин јолу көстәрилмишдир: а) мәтнин үзәриндә шәрти ишарәләрлә јеринә јетирилмәси тәләб олуған тапшырыг, б) ајрылыгдә јеринә јетирилән тапшырыг. Әвәлиһчиси, һисбәтән јүһкүл олуб, аз мүддәтдә јеринә јетирилир. Бу әләвә тапшырыга ајрыча гијмәт верилмир. Шакирд тапшырыгы дүзкүн јеринә јетирмәдикдә мүәллиһ онун имласына дүшән гијмәти («5» вә «4» гијмәтләри) бир бал ашағы ендирә биләр.

Дикәр әләвә тапшырыгылы имлаја исә ики гијмәт верилир: имлаја вә тапшырыга. Һәр ики гијмәт кәср хәттилә журналә көчүрүлүр.

Белә әләвә тапшырыгылы јазылар үчүн елә мәтнләр сечмәк тәклиф олуһур ки, онларын һәчми нормативдә нәзәрдә тутуландан, тәхминән, 5—10 сөз кичик олсун. Әләвә тапшырыгдә бурахылан орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләри, нечә дејәрләр, имланын үстүнә чыхылыр.

Суал. 1) Гаранлыг сөзүнү тәркибинә көрә нечә тәһлил етмәк ләзымдыр? 2) Кәрәк сөзү исимләр кими мәнсубијәтә вә шәхсә көрә дејишир, чүмләнни үзвү ола билир, бир сыра дүзәлтмә сөзләри әмәлә көтирә билир: кәрәкли, кәрәксиз, кәрәкмәз вә с. Буһлары нәзәрә алдыгда кәрәк сөзүнү һансы нитг һиссәсинә аид етмәк ләзымдыр?

Ә. Ибраһимов — Нефтчала рајону

Чаваб. 1. Тәкчә гаранлыг сөзү дејил узанмаг (узун + маг), саралмаг (сары + ал + маг) вә с. кими бир сыра сөзләр морфоложи тәркибинә көрә парадокслардыр (парадокс мүйәјжәнләшдирилмәси чәтин, мүшкүл олан демәкдир).

Фикримизчә, һәмийн сөзләр морфоложи тәһәтдән мәһналы һиссәләрә бөлүнә билмәдији үчүн (гаранлыг, узун, сарал) онлары синхроник баһымдан — мүәсир дил баһымындан садә сөзләр һесаһ етмәк ләзымдыр. Гаранлыг сөзүнү јалһыз етимоложи чәһәтдән дүзәлтмә сөз һесаһ етмәк әсәсли ола биләр. Чох еһтимал ки, һәмийн сөз өј мәншәјинә көрә гаралмаг, даһа доғрусу, «гарармаг» сөзүндән төрәмишдир. «Гарармаг» сөзүндә р самитләринин тәкрарланмасы тәләффүзлә ағырлыг јаратдыгы үчүн һәмийн сәсләрдән бири л сәси илә әвәз олуһмушдур (гаралмаг). Бу һадисә дилчеликдә диссимилјасия адланыр. Гарал (маг) сөзүндән сонралар гаранлыг сөзү әмәлә көлмишдир ки, бурадә јенидән диссимилјасия просеси баш вермишдир; јәһни ики л самитиндән бири — әвәлиһчиси һ илә әвәз олуһмушдур (гарарлыг — гарал — лыг — гаранлыг). Әлбәттә, биз буһлары анчаг еһтимал кими гејд едирик.

2) Кәрәк сөзү әслиндә исимдир, онун һалланма вә мәнсубијәтә көрә дејишә билмәси буну ајдын сүбүт едир. Јакин о өз башланғыч формасында јалһыз фе'лин арзу шәкли илә бирликдә ишләһә билир; мәсәләһ, кәрәк кедәм, кәрәк гајыдам вә с. Һәмийн сөз нитгдә ја мүхтәлиф формалара дүшәрәк ишләһир (кәрәјим, кәрәјимиз вә с.) ја да мувафиг нитг һиссәләринә чеврилир (кәрәкли, кәрәксиз, кәрәксизләшмәк вә с.). Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу характерли, јәһни өз башланғыч формасында ишләһә билмәјән сөзләрә чох дилләрдә тәсадүф олуһур. Бизим дилиһиздә јөн, ич (дахид), заһир, әрш, әфсун, әһк вә с. кими сөзләри дә буна мисал көстәрмәк олар. Һәмийн сөзләрин, демәк олар ки, һеч бири өз формасыны дејишмәдән нитгдә ишләһә билмир.

лама ишша апарылмасыны планлашдырмаг, Јахуд VIII сн-нифдә јохлама ишшаја даһа чох јер вермәк мәгсәдәүјун һе-саб едилә биләр. Һәр шәјдән әввәл нәзәрә алынмалыдыр ки, јохлама јазылар өјрәдичи јазылардан сонра апарылыр; өј-рәдичи јазылар бүтүн ил боју даһа чох јер верилир.

Бүтүн бу дејиләиләрдән нәтичә чыхарараг, мүәллим јох-лама јазыларын миғдарыны тәлим материалларынын рүб-ләр үзрә планлашдырылмасы әсасында мүәјјәләшдир-мәлидир.

Суал. Ахшамүстү, кечәјары сөзләри бити-шик, Јохса ајры јазылмалыдыр? Мәтбу-атда бунларын бә'зән ајры, бә'зән исо битишик јазылышына тәсадүф едилмәси һансы сәбәблә әлағәдардыр?

А. Асланов—Күрчүстан ССР, Марнеу-ли рајону

Ахшам үстү, кечә јары кими сөзләрин ајры вә битишик јазылышы узун илләрдән бәридир ки, һәлә дә там сабитләш-мәмишдир. «Азәрбајҗан дили орфографија лүгәти»ндә бун-ларын битишик јазылышы гануниләшдирилмишдир: **ахшам-үстү, кечәјары, ахшамчагы, ахшамтәрәфи, сәһәрчагы.** Һәмни сөзләрин мәтбуатымызда кәһ ајры, кәһ да битишик јазыл-масына тәсадүф едилмәси, фикримизчә, онларда вурғунун са-бит вәзијәтдә олмамасы илә әлағәдардыр, белә ки, кәстәрилән сөзләрдә вурғу бә'зән биринчи, бә'зән дә икинчи компонен-тин үзәриндә тәләффүз олунур. Бу објектив сәбәби нәзәрә алараг, һәмни сөзләрин ајры јазылышы илә әлағәдар сәһв-ләр шакирдләрин јазыларыны гијмәтләндирмәкдә сәһв ки-ми һесаба алынмыр.

ә. әфәндизадә.

Сизин китаб рәфиниз

ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈҗАН ДИЛИНИН ТӘДРИСИ, II НИССӘ, «МААРИФ», 1977

«Маариф» нәшријаты бу Јахынларда Азәрбајҗан Елми-Тәдҗи-гат Педогожи Елмләр Институтунун әмәкдашлары тәрәфиндән һа-зырланмыш «Орта мәктәбдә Азәрбајҗан дилинин тәдريس» адлы иш-табын II ниссәсини чәпдән бурахмышдыр.

Мүәллимләримиз үчүн фәјдалы олачаг бу китаб Азәрбајҗан дилинин тәдريس методикасы шә бәсини баш елми ишчиләри Ә. Әфәнди-задә, Н. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијев вә С. Вәһидов тәрәфиндән јазыл-мышдыр. Хүсуси олараг гәјд етмәк ләзимдыр ки, бу әсарин һәр ики чилдизин һазырланмасына тәдҗигатчы мүәллимләрдән М. Абдулла-јев (Гах рајону Гум кәнд орта мәктәби) вә В. Гурбановун (Бақы шәһәри 179 нөмрәли мәктәб) да көмәкчи мүәллифләр кими чәлб олунмасы тәдҗирә ләјг һадисәдир.

Әсәрин бу ниссәси «Дүзкүн тәләффүз тәлими», «Орфографи-јанын тәлими», «Морфолокија тәдريس» вә «Синтаксисни тәдريس» адлы дорд бөјүк фәсилдән ибарәт олуб, Азәрбајҗан дили тәдريس методикасынын һәмни проблемләр үзрә ви үмдә мәсәләларини әһә-тә едир. Бу фәсилләрин һәр бириндә бир сыра мүһим мәсәләләр бирләшдириләк дәрәсә верилән мүәсир тәләбләр сәвијәсиндә иш-ләниши вә мүәллифләрин бир нәчә иллик кәркәи әмәјини мәһсу-лу кими мәјдәна чыхмышдыр.

Һәмни методик вәсаитдә мүәллифләр Азәрбајҗан дилиндән је-ли програм вә дәрәликләрин мәктәб тәчрүбәсиндә сынагдан кәйи-рилмәси илә әлағәдар експериментал тәдҗигатларын јекунларыны вәсәс тутмуш, мәктәбләримиздә истәр дүзкүн тәләффүз (орфоэпија), орфографија вә грамматика тәлими сәһәләриндә габагчыл тәчрү-бәләри үмумиләшдирмәјә чалышмыш вә нәтичә етибарилә елми-методик бахымдән даһа инандырычы вә мүкәммәл тәклифләр, мү-ләһизәләр ирәли сүрмәјә наил олмушлар.

Әсәрдә дилин практик истигамәтдә тәлими, шакирдләрә нитт бачарыгы вә вәрдишләрини ашланмасы мәсәләләри хүсуси дигтәт мәркәзиндә дурур ки, бу да вәсаитин гијмәтини гәт-гәт артырыр. Бу ондан ирәли нәјяр ки, мүәллифләр өз тәдҗигатларында Азәр-бајҗан дили тәлиминин гаршысында гојулмуш башлыча вәзифәләр-дән дүзкүн нәтичәләр чыхармыш, дил үзрә мәшгәләләрин практик истигамәтини гүввәтләндирмәјин вәчиблијини инандырычы фәкт-ларла әсәсләндирмәгә чалышмышлар. Бунула јанашы, мүәллифләр методик мәсәләләрин һәллиндә шакирдләрин дәркәтмә имканлары-ны, онларда мүстәғиллији ишишаф етдирмәк лүзүмуну хүсуси ола-раг нәзәрә алмышлар.

Үмид едир вә инанырыг ки, һәмни методик вәсаитләр узун мүд-дәт дил-әдобијат мүәллимләринин столүстү китаблары олачаг вә он-

лардан төкчө орта мектеб мұеллимлери дежил, али мектеб тәлебәлери вә методика сәһәсиндә чалышан кәнч тәдгигатчылар да чох фәјдала-
начаглар.

«ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ» (II һиссә)

«Маариф» нәшријјаты Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун баш елми ишчилери Ш. Микајылов, А. Бабајев, М. Асланов, Р. Мустафајева тәрәфиндән јазылмыш «Орта мектебдә әдәбијат тәдрили» (II һиссә) адлы методик вәсаити чапдан бурахмышдыр. Бәмин вәсаит мөвчуд програмын мәзмунуна вә мүасир педагожи-методик тәлебләрә ујғун олараг јенидән ишләниши вә тәкмилләшдирилмишидир.

Китаб беш фәсилдән ибарәтдир. I фәсил бәди әсәрләрин тәһлили јолларына нәср едилмишидир. Бурада бәди әсәрләрин тәһлили гаршысында дуран башлыча мәсәләләр — тәһлилин әсәс принциплери, тәһлил просесиндә жанр хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы, тәһлилин мәзмуну вә ардычыллыгы, образларын тәһлили јоллары, образларын мүгајисәли характеристикасы, бәди әсәрләрин композијјасынын вә дилинин тәһлили кими мұеллимләри чох дүшүндүрән, мүәјјән чәтинликләр тәрәдән мәсәләләр ишыглан-дырылмышдыр.

Китабын II фәслиндә әдәбијат нәзәријјәси материалларынын тәдрили мәсәләләринин шәрһинә кениш јер верилмишидир. Бу фәсилдә IV—VII синифләрдә әдәбијат нәзәријјәси элементләринин өјрәдилмәси, бәди әдәбијатын әсәс хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәси, әдәби жанр вә нөв анлајышынын верилмәси, бәди тәсвир вә ифадә вәситәләринин өјрәдилмәси, бәди јарадычылыг методу вә әдәби чәрәјанларын ајдынлашдырылмасы кими мүһүм мәсәләләр конкрет нүмунәләрлә шәрһ олунар.

Орта мектебдә әдәбијат мұеллимләринин гаршылашдыглары чәтинликләрдән бири дә мүхтәлиф нөв әдәби јазыларын (ифадә, ин-ща) апарылмасы илә әлағәдардыр. Бурада јазыларын апарылмасына һазырлыг, онларын тәшкили вә тәсһийи мәсәләләри јығчам шәрһ олунамушдыр.

Методик вәсаитдә һәмчинин әдәбијат үзрә синифдәнхарич ишләр вә факултатив мәшғәләләрин тәшкили вә апарылмасы мәсәләләри дә мүасирлик бахымындан ишләнишидир.

Редаксија һејәти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајев (редактор мүавини), А. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.

Техники редактору Јусиф Әлијев.

Чапа имзаланмыш 2/VI-1977-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1/16} = 3,5$ кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги.

ФГ 02239. Сифариш 1918. Тиражы 13476.

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријјатынын мөтбәәси.

25 гәлик

76302

**«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»**

(Методический сборник)

Выпуск 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку—1977